

Burgerwezen van Utrecht

500 jaar stichting van Evert Zoudenbalch

at Ick miere woe ende then l. w. gode almachtich der heiligher maghet siner me-
ren van minne scrifte gorden die my godt almachtich wt siner goedertierenheit ver-
willende bevelen. De tinnen ontfangen sal alle ellendigher overvloedighen kintthent ver-
vullen ende tot sin hem schenken mit gaven verbeide oft amborghe sullen in gheen eintzen ende be-
vullen marmale gegreuen sullen worden sal meghen houden ende worden Ende op dat di-
eet ende actenissen the liden met teghenslaende v. aghe v. indom die dat v. o. p. g. a. s. t. h.
ende v. e. s. t. a. n. t. g. e. g. e. n. e. n. t. e. v. d. g. h. i. n. t. e. d. i. e. b. e. t. b. a. r. e. s. t. e. r. d. e. t. h. i. n. t. e. v. o. n. s. i. e. d. a. n. t. o. r. h. e. n. d.
d. e. t. g. a. s. t. h. i. n. t. e. o. n. t. d. i. e. m. a. r. t. h. i. d. e. n. t. e. l. a. t. e. n. g. a. d. h. i. n. d. d. i. e. n. n. o. f. f. i. n. d. e. r. s. t. e. n. h. e. l. p. e. n. o. f. f.
v. e. s. t. e. n. t. h. e. m. e. g. h. e. n. d. u. r. d. e. n. e. n. d. o. p. h. e. l. p. e. n. s. o. r. v. e. n. s. a. l. m. e. n. m. e. m. a. n. t. d. a. n. i. n. o. n. t. f. a. n. g. e. n.
v. e. n. b. r. e. n. n. e. n. v. e. t. d. e. n. q. u. a. n. t. e. v. a. n. v. e. s. t. i. n. s. s. e. o. f. f. i. n. d. e. t. d. a. n. o. f. f. s. a. l. d. a. t. v. o. n. s. i. e. g. a. s. t. h. i. n. t. e.
v. e. r. v. e. e. g. r. e. m. e. n. s. i. n. t. h. i. n. k. i. n. t. h. i. d. e. n. t. e. o. f. f. m. a. r. t. h. i. d. e. n. t. e. d. a. t. s. i. n. h. e. m. s. c. h. e. n. v. o. r. t. e. n. s. i. n.
h. i. n. s. p. e. n. d. i. c. h. t. e. n. d. e. g. a. s. t. h. i. n. t. e. g. e. t. t. e. v. o. r. d. i. e. g. e. n. e. d. i. e. d. e. n. s. c. h. e. n. g. a. s. t. h. i. n. t. e. g. o. e. t. g. a. d. a. n. s.
v. e. r. d. e. t. v. o. n. s. i. e. g. a. s. t. h. i. n. t. e. e. n. d. e. d. e. r. e. l. l. e. n. d. i. g. h. e. r. o. v. e. r. s. c. h. e. n. d. e. v. o. n. s. i. e. d. a. n. d. i. e. t. h. e. v. e. n. t. e. n. a. v. e. r.
v. e. n. n. e. n. d. e. r. m. e. d. e. g. a. n. e. d. a. e. r. o. f. f. v. e. s. t. e. n. d. e. N. o. t. i. a. l. l. e. d. i. e. g. a. s. t. h. i. n. t. e. a. e. n. d. a. t. s. i. n. h. e. m. g. a. s. t. h. i. n. t. e. i.
n. o. m. e. n. a. l. l. e. n. d. a. t. h. o. r. t. h. i. n. t. e. d. a. t. v. o. r. s. t. a. t. a. e. n. d. e. n. s. c. h. e. n. w. i. t. t. h. m. i. t. v. e. n. e. c. a. m. e. r. e. n. d.
v. e. t. h. e. n. a. l. s. o. v. e. t. d. e. n. v. o. n. s. i. e. h. i. n. s. i. n. o. f. t. e. g. o. r. d. e. n. g. a. e. n. V. o. r. t. s. o. r. g. o. u. d. I. c. k. a. e. n. m. i. a. l. s. o.
v. e. t. m. i. n. n. e. d. o. o. t. d. i. e. g. o. d. t. a. l. m. a. c. h. t. i. c. h. z. a. l. t. i. g. m. a. k. e. n. w. i. l. l. e. s. o. r. s. a. l. d. a. t. b. e. d. e. n. t. v. e. n.
p. r. e. s. e. n. t. e. n. s. i. n. s. i. n. g. i. n. s. t. i. n. t. e. o. f. f. v. e. r. s. t. i. c. k. i. n. d. u. r. g. i. n. i. n. g. a. e. n. o. r. d. e. n. g. i. n. p. r. o. f. f. i. s. s. i. t.
v. e. t. m. a. s. t. e. o. n. d. i. c. h. t. e. v. e. s. s. g. e. n. a. r. i. n. d. e. v. e. s. s. g. e. n. a. e. n. t. v. o. n. s. i. e. t. h. e. n. w. a. e. r. d. a. t. t. e. t. i. n. s. a. n. t. e. r.
v. e. r. d. e. t. h. e. p. r. e. s. e. n. t. v. e. n. b. e. d. e. n. t. h. e. b. b. e. n. m. i. t. t. e. n. d. o. r. m. i. d. i. c. k. e. n. e. n. d. s. e. p. e. n. t. m. e. g. h. e. r. m. e. s. t.
i. n. o. f. t. o. n. d. i. c. h. t. e. C. a. n. o. n. i. c. C. a. p. i. t. u. l. a. e. r. i. n. d. e. n. d. o. r. m. E. n. t. a. r. t. i. t. v. e. s. i. d. e. n. d. e. i. n. d. e. v. o. n. s. i. e. d. o. r.
m. a. n. l. i. c. v. e. s. s. g. e. n. a. e. n. t. o. t. v. e. n. t. e. n. i. n. d. e. n. s. c. h. e. n. s. e. p. e. n. t. m. e. g. h. e. r. m. e. s. t. w. o. r. d. e. s. o. r. s. o. n. d. e.
b. e. s. t. o. e. n. n. w. a. e. r. n. o. t. i. s. s. c. h. e. n. d. a. n. m. e. t. m. e. n. d. i. c. h. t. e. n. w. a. e. r. s. o. r. s. o. n. d. e. s. i. n. v. o. r. a. d. i. t. i. n. s. i. n. s.
v. e. t. n. v. e. g. e. s. t. e. n. d. e. m. a. m. a. r. l. e. k. i. n. g. e. n. m. a. r. t. h. t. h. e. n. a. n. n. e. s. t. e. n. o. n. b. e. r. e. n. d. e. p. r. o. f. i. t. g. e. t.
v. e. t. e. n. e. n. d. d. i. m. k. e. n. b. e. s. t. i. n. t. e. v. e. n. d. h. a. e. r. s. c. h. e. k. i. n. t. e. v. e. n. l. i. c. h. t. e. h. a. u. e. n. e. e. n. d. e. h. a. n. t. i.
v. e. t. v. o. n. s. i. e. g. a. s. t. h. i. n. t. e. s. u. l. l. e. n. b. l. i. n. n. e. n. e. n. d. a. l. l. e. h. o. r. n. b. e. g. i. n. s. s. e. n. d. e. v. o. i. t. o. f. t. h. e. b. b. e. n. m. a. e. a. v.
h. i. n. t. e. i. n. m. a. n. n. o. p. b. i. z. e. n. e. n. d. o. n. t. f. a. n. g. e. n. e. n. d. v. o. r. t. t. o. t. o. m. b. e. r. e. n. d. e. v. e. t. s. c. a. p. d. e. t. v. e.
v. e. r. g. h. e. n. d. u. r. v. e. n. v. a. n. l. a. n. d. e. n. o. f. f. v. a. n. h. i. n. s. i. n. m. a. k. e. n. n. o. t. i. s. s. g. e. n. e. l. i. c. h. t. e. g. o. r. d. e. n. d. i.
v. e. s. s. g. e. n. e. n. t. e. n. a. n. n. e. m. e. n. a. n. o. g. h. e. n. i. n. d. e. n. g. a. s. t. h. i. n. t. e. v. o. n. s. i. e. d. a. n. b. i. v. e. t. e. n. e. n. d. e. v. o.
v. e. a. l. m. a. c. h. t. i. g. e. n. g. o. d. e. d. i. e. v. e. n. a. n. d. e. r. l. e. a. l. l. e. v. e. s. i. n. s. o. r. w. i. l. l. i. c. e. v. e. n. d. b. e. v. e. l. e. d. a. t. v.
v. e. g. a. s. t. h. i. n. t. e. v. o. n. s. i. e. i. n. d. i. c. h. t. d. a. n. a. f. f. m. a. r. t. h. v. e. n. e. n. g. o. u. d. e. n. v. e. n. g. h. e. l. s. t. r. i. c. h. e. n. n. o. b. e. l. l. e. n. d. e.
v. e. t. I. c. k. t. o. t. h. a. e. r. d. i. s. p. o. s. i. t. i. o. n. s. e. t. t. e. s. o. r. s. a. l. l. v. e. l. i. c. v. a. n. d. e. n. d. e. n. v. e. n. v. e. g. e. n. t. v. o. n. s. i. e. d. a. n. s. i. e. v. e.
v. e. t. a. l. l. e. g. o. e. t. e. v. i. n. t. o. p. d. a. t. s. i. n. t. h. e. v. e. s. t. i. g. h. e. r. t. o. s. p. e. n. w. i. l. l. e. n. i. n. d. e. r. v. e. n. s. c. a. p. v.
b. e. g. i. n. s. s. e. n. d. e. s. c. h. e. n. g. a. s. t. h. i. n. t. e. o. n. t. f. a. n. g. e. n. e. n. d. a. n. n. e. s. t. e. n. h. e. b. b. e. v. e. n. d. n. o. t. i. s. s. m. a. r. t. h.
v. e. t. m. i. n. v. e. s. t. e. o. v. i. l. l. e. m. e. n. t. e. n. e. n. d. b. e. g. i. n. n. e. t. e. v. e. n. d. o. n. t. d. a. e. r. o. p. v. e. n. d. a. n. d. e. v. e. n.
v. e. o. f. f. l. a. t. e. n. g. a. e. n. o. n. t. i. o. n. d. e. r. v. a. t. s. i. t. i. o. n. s. i. n. v. a. n. m. i. n. n. e. d. i. c. h. t. e. n. m. i. n. n. e. d. i. c. h. t. e. n. o.
v. e. n. o. f. f. l. a. t. e. n. g. a. e. n. o. n. t. i. o. n. d. e. r. v. a. t. s. i. t. i. o. n. s. i. n. v. a. n. m. i. n. n. e. d. i. c. h. t. e. n. m. i. n. n. e. d. i. c. h. t. e. n. o.

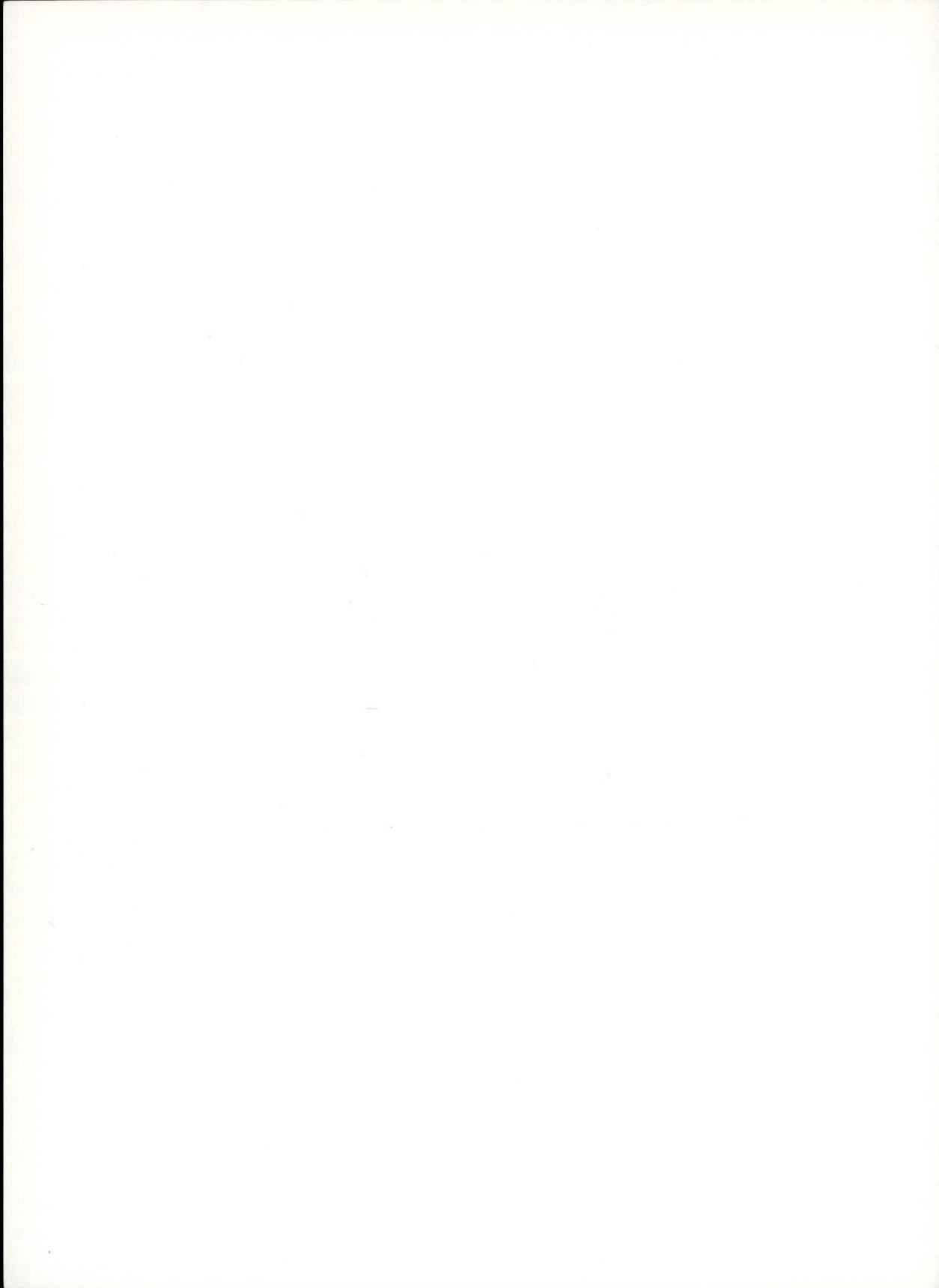
Burgerwezen van Utrecht

500 jaar stichting van Evert Zoudenbalch

Tentoonstelling georganiseerd door het Centraal Museum
en de Gemeentelijke Archiefdienst van Utrecht,

12 januari – 17 maart 1991

Samenstelling en eindredactie: A. Pietersma en L.L.M. Smit
Centraal Museum/Gemeentelijke Archiefdienst van Utrecht

Inhoudsopgave

- 5 **Voorwoord**

- 7 **Evert Zoudenbalch,**
 stichter van het St. Elisabethsgasthuis, 1423/24-1503
 E. T. Suir

- 18 **De stichting van het St. Elisabethsgasthuis**
 A. Pietersma

- 29 **'Tot behoefte der ellendiger weezekinderen'**
 De opvoeding in het Weeshuis in de zeventiende
 en achttiende eeuw
 E. W. Hoffmann en A. G. Schijvenaars

- 40 **Van particulier weeshuis tot charitatief steunfonds**
 in een verzorgingsstaat
 Het Weeshuis in de negentiende en twintigste eeuw
 J. J. Dankers en J. Verheul

- 51 **Het Weeshuis aan het Vredenburg,**
 de Oudegracht/Springweg en de Nieuwegracht
 J. Jacobs, A. F. E. Kipp en L. L. M. Smit

- 65 **Kleuraftbeeldingen**

- 73 **Catalogus met toelichtende teksten**
 - 75 Evert Zoudenbalch geportretteerd
 - 76 Levensschetsen van weeskinderen
 - 81 De regentenkamer
 - 83 De maaltijden
 - 87 November 1813
 - 94 Het personeel
 - 98 De inkomsten van het huis
 - 105 Wezenkleding
 - 110 Tekenonderwijs
 - 116 Noten catalogus

 - 117 Lijst van afkortingen
 - Lijst van bruikleengevers

Deze uitgave is tot stand gekomen met financiële steun van de Rabobank en van de Regenten van de Stichting Het Evert Zoudenbalch Huis.

CIP-gegevens Koninklijke Bibliotheek Den Haag

Burgerwezen van Utrecht: 500 jaar stichting van Evert Zoudenbalch/samenst. en eindred.: A. Pietersma en L.L.M. Smit; [bijdragen van: J.J. Dankers ... et al.] – Utrecht : Centraal Museum; Utrecht : Gemeentelijke Archiefdienst van Utrecht. – Ill.

Catalogus bij de gelijknamige tentoonstelling, georganiseerd door het Centraal Museum en de Gemeentelijke Archiefdienst van Utrecht, 13 januari – 17 maart 1991.

ISBN 90-73285-04-6

SISO 323.4 UDC 364.46-058.7-058.86 (492*3500)*15/19"

NUGI 480

Trefw.: Stichting Evert Zoudenbalch (Utrecht)
geschiedenis/weeshuizen/; Utrecht; geschiedenis

© 1991 Centraal Museum en Gemeentelijke Archiefdienst van Utrecht

Alle rechten voorbehouden.

Niets uit deze uitgave mag worden overgenomen of gebruikt op welke wijze dan ook zonder schriftelijke toestemming van de uitgevers.

All rights reserved.

No part of this publication may be reproduced in any form without the prior written permission of the publishers.

Foto omslag: tympaan van de poort van het Weeshuis aan de Springweg, toestand in 1990.

Voorwoord

In een stad als Utrecht met een lange en rijke geschiedenis kan bijna elk jaar een historische gebeurtenis worden herdacht. Wat we herdenken hangt natuurlijk af van wat de geschiedenis aan sporen heeft achtergelaten en van onze voorkeur voor fraai afgeronde getallen. Dit jaar is er alle aanleiding om te gedenken dat 500 jaar geleden – om precies te zijn op 13 januari 1491 – de Utrechtse domkanunnik Evert Zoudenbalch het Elisabethsgasthuis stichtte. Heer Evert deed dat door middel van een fundatiebrief waarin hij bepaalde dat zijn gasthuis was bestemd voor de opvang en verzorging van 'alle ellendighe weeskynderen, knechtken ende meechdekens, die van allen menschelicken troost verlaten sijn, oick van waen dat sij comen'. Daarmee was de grondslag gelegd voor het eerste weeshuis in de Noordelijke Nederlanden, oorspronkelijk gelegen aan het Vredenburg, vanaf 1582 aan de Oudegracht/Springweg en na 1927 aan de Nieuwegracht. Het Elisabethsgasthuis veranderde een enkele maal van naam, maar is nog het meest bekend als Gereformeerd Burgerweeshuis, de benaming die tot 1953 werd gehanteerd. Daarna werd het voormalige Burgerweeshuis voortgezet als Stichting Evert Zoudenbalch Huis. In 1963 verlieten de laatste kinderen het huis aan de Nieuwegracht en zette de stichting haar werkzaamheden voort als charitatieve instelling.

5

Het initiatief tot het organiseren van de tentoonstelling 'Burgerwezen van Utrecht' is afkomstig van het Evert Zoudenbalch Huis zelf. Dat is niet verwonderlijk als we weten hoezeer deze instelling haar tradities in ere houdt, zoals de jaarlijkse overdracht van de sleutels aan de nieuwe eerste huismeester. Bijzonder is ook dat de bestuursstructuur – een broederschap van regenten heeft het beheer over het huis – sinds 1561 niet noemenswaardig is veranderd. Het regentencollege heeft het huis altijd bestuurd vanuit een groot historische bewustzijn en raadpleegde dan ook – vooral bij moeilijke besluiten – regelmatig de stukken uit haar eigen archief.

Het idee voor een tentoonstelling over 500 jaar stichting van Evert Zoudenbalch viel bij het Centraal Museum en de Gemeentelijke Archiefdienst van Utrecht in goede aarde. Beide instellingen hebben nauwe banden met het Evert Zoudenbalch Huis. Zo bewaart het Gemeentearchief het bijzonder rijke archief van het Weeshuis en heeft het Centraal Museum enkele belangrijke stukken uit de collectie van het Evert Zoudenbalch Huis in bruikleen. Tevens bood de expositie 'Burgerwezen van Utrecht' een goede gelegenheid voor een nieuw samenwerkingsproject tussen het gemeentelijk archief en het museum.

De kern van de tentoonstelling wordt gevormd door de waardevolle archivalia van het Weeshuis. Door een aantal interessante bruiklenen is het beeld van de geschiedenis van de zorg voor de kinderen in het Utrechtse Burgerweeshuis nog verlevendigd. Wij zijn de bruikleengevers daarvoor zeer erkentelijk. Ook bedanken wij graag de verschillende auteurs die

aan de catalogus hebben bijgedragen. Deze publikatie geeft een boeiende samenvatting van het tot nu toe verrichte onderzoek naar de geschiedenis van het Weeshuis. De samenstelling van de tentoonstelling en de redactie van de catalogus waren in handen van A. Pietersma, hoofd afdeling archieven en bibliotheek van de Gemeentelijke Archiefdienst, en L.L.M. Smit, conservator historische afdeling van het Centraal Museum. Bijzondere dank gaat uit naar de heer C.L.M. Lambrechtsen en de heer D.J.H.N. den Beer Poortugael, respectievelijk eerste huismeester en rentmeester van het Evert Zoudenbalch Huis, die nauw bij de voorbereidingen waren betrokken. Het is ook dankzij de ruime steun van het Evert Zoudenbalch Huis dat deze catalogus kon worden uitgegeven.

I.W.L.A. Caminada
gemeentearchivaris

K.M.T. Ex
directeur Centraal Museum

Evert Zoudenbalch, stichter van het St. Elisabethsgasthuis, 1423/24-1503¹

E. T. Suir

Afkomst

Evert Zoudenbalch werd geboren tussen augustus 1423 en augustus 1424. Zijn exacte geboortedatum is niet bekend. De familie Zoudenbalch was al generaties-lang een vooraanstaande Utrechtse familie, waarvan verschillende leden deel hadden uitgemaakt van het stadsbestuur of vooraanstaande kerkelijke posities hadden ingenomen.

De eerste Zoudenbalch, van wie Evert in rechte lijn afstamt, was zijn bet-bet-overgrootvader Tijdeman Zoudenbalch, die in 1291 in een Utrechtse bron wordt vermeld. Diens kleinzoon, Tijdeman Gerritzoon Zoudenbalch, Everts overgrootvader, was van 1350 tot 1378 vrijwel ononderbroken schepen of burgemeester van Utrecht. Een generatie eerder was een oom van deze Tijdeman, een broer van diens vader Gerrit, genaamd Frederik Zoude van Damasche, van 1308 tot 1326 schepen. Weer twee generaties later komen we een oudoom van Evert tegen, een broer van zijn grootvader Gerrit, Hendrik geheten, die kanunnik was van het kapittel van St. Marie. Waarmee de wereldlijke familieleden de kost verdienden is niet bekend. Noch van Everts vader Hubrecht, noch van zijn grootvader Gerrit, kennen we het beroep dat ze hebben uitgeoefend.

Everts vader Hubrecht was getrouwd met Woutertje Evert Schoutendochter van de Kelder. Evert werd dus vernoemd naar zijn grootvader van moeders zijde. Het gezin telde vijf kinderen die de volwassenheid bereikten, twee zoons, Gerrit en Evert, en drie dochters, Steven, Aleid en Beatrix. Evert was waarschijnlijk de jongste. Alle vijf de kinderen traden in de voetsporen van hun voorouders. Gerrit, de oudste zoon en waarschijnlijk de oudste van de kinderen, trouwde met Geertruid van Zuilen van Natewisch; hij was jarenlang afwisselend ouderman, raad, schepen of burgemeester in Utrecht. Steven, de oudste dochter, werd abdis van het klooster Mariëndaal, gelegen ten noorden van Utrecht bij de Vecht, tussen het huidige Vechtplantsoen en het Queeckhovenplein; zij stierf in 1484. Aleid trouwde met Frank van IJsselstein, en Beatrix, de jongste dochter, werd prioeres van het Norbertinessenklooster van Wittevrouwen, gelegen tussen de Plompetorengracht en de Wittevrouwensingel. Het Wittevrouwenklooster was voornamelijk bestemd voor vrouwen uit aanzienlijke families. Beatrix overleed in 1491.

Jeugd

Ook Evert, met al zijn geestelijke ambten, paste helemaal in de traditie van zijn familie. Hij kreeg dan ook de opvoeding en de scholing die daarbij hoorden. Over zijn jongste jaren is vrijwel niets bekend. We weten eigenlijk alleen dat het gezin vanwege de politieke stellingname van Everts vader Hubrecht voor de Bourgondische partij, in de jaren twintig en dertig gedwongen was in ballingschap te gaan.

De periode van ca. 1425 tot 1450 wordt het Utrechtse Schisma genoemd. De Utrechtse bisschopszetel werd in die jaren door twee gegadigden opgeëist. De eerste kandidaat was Rudolf van Diepholt, proost van het kapittel van Osnabrück, die zich kon verheugen in een vrij grote aanhang onder de bevolking van het Sticht en het Oversticht. Zijn tegenkandidaat was Zweder van Culemborg, proost van het Utrechtse domkapittel, die de steun genoot van Philips van Bourgondië en dankzij de Bourgondische invloed tevens die van de paus. In 1425 werd hij dan ook door de paus officieel tot bisschop van Utrecht benoemd en hij wenste die benoeming te effectueren. Daarom beraamde hij in mei 1427 een aanval op de stad Utrecht, die echter jammerlijk mislukte. Een aantal van zijn medeplichtigen in de stad werd ter dood veroordeeld. Sommigen, onder wie Everts vader Hubrecht, wisten de stad tijdig te ontvluchten en werden vervolgens door het stadsbestuur verbannen. Zelfs de vrouwen en kinderen van de verraders werden gedwongen de stad te verlaten. Zo ook Evert met zijn moeder Woutertje en zijn broer en zusjes.

Met Kerstmis 1430 vinden we het gezin van Hubrecht Zoudenbalch terug in Leiden, dankzij een erfrentebrief van de stad Leiden gesteld op naam van Woutertje en haar zoon Evert. Hoe lang het gezin in Leiden heeft vertoefd is alweer onbekend, maar in 1435 was het weer teruggekeerd naar Utrecht. Ook dit gegeven valt op te maken uit een erfrentebrief, dit keer van de stad Utrecht, op naam gesteld van Evert en gedateerd op 5 februari 1435. Ongeveer zeven jaar heeft het gezin dus in ballingschap doorgebracht, een periode waarin Everts eerste schooljaren vielen. Zijn eerste onderwijs heeft hij waarschijnlijk genoten aan een Latijnse of een kapittelschool. Zijn latere schooljaren heeft hij nog in Utrecht doorgebracht. Pas in 1441 is er weer iets met zekerheid bekend over zijn opleiding. In dat jaar werd hij ingeschreven als student in Leuven. Hij was toen zeventien à achttien jaar oud, voor een middeleeuwse student was dat al vrij oud. Het is best mogelijk dat de jaren van ballingschap zijn schoolcarrière enigszins hebben vertraagd. Voor welke studie hij zich heeft ingeschreven weten we niet en hoelang zijn studie heeft geduurd is al evenmin bekend. Ongetwijfeld heeft hij zich echter, gezien zijn latere loopbaan in het domkapittel, bezig gehouden met het kerkelijke recht en misschien ook wel met het wereldlijke recht. In elk geval heeft hij zijn studie niet voltooid, want hij heeft zelf nooit een titel gevoerd en werd daar door anderen ook nooit mee aangeduid. Eind 1445 moet hij in elk geval een punt achter zijn studie hebben gezet, want in december van dat jaar bevond hij zich weer in Utrecht om persoonlijk zijn intrede in het domkapittel te bevestigen.

Vanaf dat moment werd hij volledig in beslag genomen door zijn activiteiten voor het kapittel. Een kapittel is een college van geestelijken, kanunniken geheten, verbonden aan een bisschoppelijke of anderszins belangrijke kerk. De oorspronkelijke taak bestond uit het zingen van het koorgebed op de canonieke uren. In het geval van een bisschoppelijke kerk, zoals bij het domkapittel, vormde het kapittel tevens de raad van de bisschop. Daarnaast hielden de kanunniken zich bezig met het beheer van het vaak uitgebreide goederenbezit van het kapittel, waarvan de opbrengst grotendeels bestemd was voor het levensonderhoud van de eigen leden.

Carrière

Op 23 oktober 1445 werd Evert toegelaten tot het domkapittel en kreeg hij een plaats aangewezen aan de linkerkant van het koor. Op 13 december was hij persoonlijk in de kapittelvergadering aanwezig om zijn intrede te bevestigen met de gebruikelijke eed en vredeskus.

Om in het levensonderhoud van de kanunniken te voorzien waren er aan elk kanonikaat of prebende bepaalde inkomsten verbonden, gebaseerd op het goederenbezit van het kapittel.

Een kersverse kanunnik, zoals Evert, kon vier jaar lang slechts aanspraak maken op ten hoogste de helft van de inkomsten van zijn prebende. Ten eerste omdat de familie van zijn voorganger recht had op de inkomsten van de eerste twee jaar na diens overlijden. Daarmee werden over het algemeen de onkosten van de begrafenis bestreden, de eventuele schulden van de overledene afbetaald en de missen voor diens zieleheil bekostigd. Ten tweede omdat de inkomsten van de volgende twee jaar gereserveerd waren voor de kerkfabriek. Deze instantie hield zich bezig met het onderhoud van de kerk, een taak die in de vijftiende eeuw door de bouw van de nieuwe domkerk gigantische sommen geld opeiste.

Om in zijn eigen levensonderhoud te kunnen voorzien, moest Evert zo spoedig mogelijk een functie zien te krijgen waarvan hij de inkomsten helemaal voor eigen gebruik mocht aanwenden. Die functie vond hij in het ambt van koorbisschop. Al op 10 januari 1446 werd Evert in de resoluties van het domkapittel vermeld als koorbisschop, een functie waaraan jurisdictie verbonden was. De bisschop van Utrecht liet het uitoefenen van de kerkelijke rechtspraak over aan elf aartsdiakens, waarvan de meesten tevens kapittelproost waren. Het kleinste aartsdiakonaat was het district waarin de koorbisschop de kerkelijke rechtspraak uitoefende; het omvatte slechts acht parochies in het Nedersticht. Het ambt van koorbisschop was een van de vele baantjes die het domkapittel aan zijn leden te vergeven had.

Voor zijn toelating tot het ambt van koorbisschop en om na verloop van tijd stemgerechtigd kanunnik te kunnen worden moest Evert minstens de lagere wijdingen gehad hebben. De koorbisschop trad op als subdiaken wanneer de bisschop de mis celebreerde. Een subdiaken las tijdens de mis een deel uit de brieven van Paulus voor, het zogenaamde epistel. Op 12 maart 1446 vond Everts wijding tot subdiaken plaats en als herinnering heeft Evert er een oorkonde van laten opstellen. Kort na zijn toelating tot het domkapittel wist Evert in december 1445 ook een prebende in het kapittel van St. Marie in Utrecht te bemachtigen. Van dat kapittel is Evert maar kort lid gebleven; al in april 1451 heeft hij dat kanonikaat ingeruild voor het pastoraat van de parochie van Kortgene op Noord-Beveland in Zeeland. Het pastoraat heeft Evert niet zelf uitgeoefend; dat liet hij doen door een (slecht betaalde) plaatsvervanger, een zogenaamde vice-cureit. De rest van de inkomsten van de parochie kon Evert in zijn eigen zak steken, maar hij moest daarvoor wel tot priester gewijd zijn. Daarom liet hij zich dan ook op 3 april 1451 tot diaken en priester wijden.

Deze handel in kerkelijke ambten en het laten uitoefenen van een functie door een plaatsvervanger waren even zovele uitwassen van een kerk die aan hervorming toe was. Evert werd niet gehinderd door gewetensbezwaren daartegen en deed er dan ook aan mee, net als de overgrote meerderheid van de geestelijkheid in de vijftiende eeuw.

Naast ambten waaraan jurisdictie verbonden was, zoals dat van koorbisschop, kende het domkapittel een aantal ambten met betrekking tot de financiële administratie. De inkomsten en uitgaven van het kapittel werden beheerd door een aantal instanties, waarvan de grootste de kerkfabriek was, die zich bezig hield met het onderhoud en eeuwenlang bovendien met de bouw van de kerk. De kerkfabriek werd geleid door een aantal procuratoren of fabriekmeesters, die het toezicht uitoefenden op de bouw. Voor belangrijke beslissingen, zoals nieuwbouw en afbraak en de benoeming van een nieuwe architect, moesten zij het kapittel raadplegen. Evert is jarenlang als fabriekmeester betrokken geweest bij de bouw van de nieuwe kathedraal en heeft over zeven jaren de rekening daarvoor opgesteld. In de loop van zijn carrière is Evert ook actief betrokken geweest bij de overige fondsen voor het beheer van het uitgebreide goederenbezit van het kapittel.

De bezittingen van het kapittel en die van de domproost, de wereldlijk leider van het kapittel,

waren gescheiden. De domproost liet het beheer van zijn goederen over aan zijn helper, de socius, een van de domkanunniken, die de proost zelf mocht benoemen. De socius moest er vooral voor zorgen dat het kapittel dat deel van de inkomsten van de proosdijgoederen kreeg waar het recht op had. Evert is jarenlang, van 1460-1474, als socius in dienst geweest van de domproost. Bovendien was hij van 1460 tot omstreeks 1484 tevens als officiaal in dienst van de domproost. Zoals gezegd waren de meeste kapittelproosten tevens aartsdiaken en oefenden zij in die hoedanigheid de geestelijke rechtspraak uit. De aartsdiakenen waren op hun beurt weer zo druk bezet dat ze de uitoefening van de geestelijke rechtspraak delegeerden aan hun officialen. Elke aartsdiaken had zijn eigen district in het bisdom en zag daarbinnen toe op de handel en wandel van de geestelijkheid. Hij behandelde zaken betreffende aanstelling van geestelijken, toestemming voor waarneming door een ander (zoals Evert zijn pastoraat van Kortgene liet waarnemen), afwezigheid en ruil van ambten, boetes voor misdrijven en verzuim en betreffende de toestemming om bij testament over kerkelijke inkomsten te beschikken. Voor al dit soort handelingen werd als het ware leges geheven. De kerkelijke rechtspraak betekende dus een belangrijke bron van inkomsten.

Een van de belangrijkste functies die Evert in het domkapittel bekleedde was die van thesaurier. Hij kreeg het ambt in 1482, toen hij door zijn jarenlange lidmaatschap al gepokt en gemazeld was in de kapittelorganisatie. De waardigheid van thesaurier is te beschouwen als een ceremonieel ambt. Hij had de zorg over de boeken, gewaden en kleinodiën van de kerk en zag erop toe dat het juiste aantal kaarsen bij bepaalde gelegenheden brandde en dat de voorgeschreven liturgische gewaden werden gedragen. Voor het toezicht op deze zaken stelde hij een geestelijke aan. Verder was hij verantwoordelijk voor de klokketoren, de klokken en alles wat erbij hoorde, waarvoor hij een tweede geestelijke in dienst nam. Het ambt van thesaurier verschaftte de drager voornamelijk veel aanzien; Evert werd er regelmatig mee aangeduid. Hij heeft deze functie tot oktober 1500 bekleed. Zijn opvolger hierin was – toeval of gepland, dat is niet bekend – zijn neef Gerrit jr., een zoon van zijn broer Gerrit. Doordat Evert zo bijzonder lang kanunnik is geweest (in 1495 vierde hij zijn 50-jarig jubileum) werd hij uiteindelijk vanzelf vice-domdeken. In oktober 1480 trad hij voor het eerst in die hoedanigheid op. Bij afwezigheid van de domdeken werden diens taken waargenomen door de oudste stemgerechtigde kanunnik. De deken had de zielzorg over de leden van het kapittel en de leiding van de koordienst. Waarschijnlijk moest de vice-deken daarom ook een priester-kanunnik zijn. Hij kon de kanunniken straffen opleggen, zoals het inhouden van inkomsten en zelfs gevangenisstraf. Tenslotte riep hij de kapittelvergadering bijeen en zat die voor.

Nog een vermeldenswaardig ambt dat Evert binnen het domkapittel bekleed heeft was dat van proost van Westfriesland, een van de aartsdiakonaten van het bisdom Utrecht. Het domkapittel als college had de bevoegdheid om er de geestelijke rechtspraak uit te oefenen en benoemde daarvoor een van zijn kanunniken die dan de titel 'proost van Westfriesland' mocht voeren. Evert heeft dit ambt vervuld van 1469 tot 1483 in een zeer roerige periode in de geschiedenis van de proosdij. Westfriesland met zijn hoofdstad Hoorn lag in het graafschap Holland dat toen in handen van de Bourgondiërs was. Volgens de wensen van de Bourgondiërs had bisschop David van Bourgondië, volkomen onrechtmatig, een Bourgondische kandidaat tot proost van Westfriesland benoemd en tot 1475 werd Everts benoeming dan ook door Bourgondische kandidaten aangevochten. Het kapittel heeft voor deze zaak tot in Rome voor de paus en in Mechelen voor het hof van de Bourgondische hertog Philips de Goede moeten procederen, met uiteindelijk een positief resultaat. Na 1483 benoemde het kapittel

de nieuwe proosten maar voor telkens een korte periode en heeft het de bevoegdheden van de proost aanzienlijk beknot. De titel 'proost van Westfriesland' was na 1483 een lege titel.

Een van Everts meest opmerkelijke bezigheden is zijn optreden als questierder geweest. Een questierder was een geestelijke die met relieken van een bepaalde heilige door een diocees trok en de aflaten, die verbonden waren aan de verering van die relieken, aan de gelovigen verkocht. Die rondgang door het bisdom noemde men een queste. In het Utrechtse diocees hield de domfabriek de questen in handen en met name de fabriekmeesters waren degenen die de organisatie ervan op zich namen. De questen die in het Utrechtse bisdom werden uitgevoerd, waren in de meeste gevallen voorzien van relieken van heiligen van buiten het diocees. De fabriekmeesters huurden over het algemeen het recht om met de relieken rond te gaan van de eigenaar, een klooster of andere geestelijke instelling. Dat recht gaven de fabriekmeesters vervolgens in pacht aan een questierder. De fabriekmeesters verschaften behalve de relieken in hun kostbare monstransen ook de andere benodigheden voor de queste, zoals oorkonden van toelating en zelfs een routebeschrijving. Bij terugkeer in Utrecht moesten die zaken natuurlijk weer worden ingeleverd. De pachtsommen die de domfabriek voor de questen vroeg, waren hoog en zijn van onschatbare waarde geweest voor de bouw van de dom, vooral in het laatste kwart van de vijftiende en het eerste kwart van de zestiende eeuw.

Als fabriekmeester was Evert bij de organisatie van de questen nauw betrokken. Zo voerde hij in 1461 met de abt van het Hubertusklooster in de Ardennen onderhandelingen over de queste van St. Hubertus. Twintig jaar later werd hijzelf questierder en wel van de queste van St. Cornelius, die vooral geliefd was vanwege zijn hulp aan de lijders aan vallende ziekte. De relieken waren afkomstig van de abdij Cornelimünster in de buurt van Aken. Opvallend is dat de pachtsommen van de Corneliusqueste de hoogste waren van alle questen; met andere woorden het was de queste die het meeste in de gunst stond bij de gelovigen. De questierder moest behalve de pacht ook alle andere onkosten betalen, zoals het vervoer, het logies en het loon voor zijn eventuele assistenten. Bovendien kreeg de plaatselijke pastoor meestal een deel van de opbrengst uit zijn eigen parochie. Hoeveel er netto voor de questierder zelf over bleef is in geen enkele bron meer te achterhalen, maar het was ongetwijfeld een lucratieve bezigheid.

Het is dus niet onwaarschijnlijk dat Evert hoogst persoonlijk met de relieken van St. Cornelius door het bisdom trok. Een dergelijk optreden hoeft ons niet te verbazen, want ook bij processies in de stad waaraan het domkapittel deelnam was hij regelmatig betrokken. Evert genoot de eer om bij grote processies het hoofd van de heilige Adriaan rond te dragen. Als questierder en bovendien priester was hij bevoegd om vanaf de kansel met een preek het volk nog eens extra aan te sporen om gul te geven. Het vertrouwen van de middeleeuwse mens in de macht van heiligen was onbegrensd en in Everts tijd nog niet in diskrediet gebracht. De wil om te offeren stond altijd in verband met de zorg voor eigen zieleheil. De schenkers leefden dan ook in de zekerheid dat zij aandeel kregen in de missen, vasten enz., die in de abdij van Cornelimünster werden gehouden. Dat het grootste deel van hun offergaven aan de kathedraalbouw in Utrecht werd besteed, hebben de meeste gelovigen zich vast niet gerealiseerd. Ook in de tijd dat Evert questierder was, van 1482 tot 1491, stond de handel in aflaten al bloot aan kritiek, maar pas na 1525 werden de questen onrendabel. Door het Concilie van Trente werden zij in 1567 tenslotte verboden.

Everts vader Hubrecht had zich door partij te kiezen voor de Bourgondiërs in 1427 een verbanning op de hals gehaald. Dat neemt niet weg dat Evert, voorzover wij zijn politieke stellingname kunnen achterhalen, altijd een aanhanger is geweest van de anti-Bourgondische partij in Utrecht, die we in de tweede helft van de vijftiende eeuw de Hoekse partij kunnen noemen. Dat was al duidelijk bij de bisschopsverkiezingen van 1455, waarbij Gijsbrecht van Brederode, domproost van Utrecht, als overwinnaar uit de bus kwam. De tweede kandidaat voor de bisschopszetel was David van Bourgondië, een bastaard van hertog Philips van Bourgondië. Gijsbrechts verkiezing is te beschouwen als de uiting van een anti-Bourgondische stemming. Om de pauselijke goedkeuring voor zijn verkiezing te bemachtigen, zond Gijsbrecht een gezantschap naar Rome, waarvan Evert een van de deelnemers was. Gijsbrecht en de Utrechtse kapittels bleken niet opgewassen tegen hertog Philips, die eveneens een gezantschap naar de paus zond. Bovendien beloofde hij de paus hulp in een kruistocht tegen de Turken. Het resultaat van alle actie was dat de paus in oktober 1455 David van Bourgondië tot bisschop van Utrecht benoemde en dat het gezantschap van Gijsbrecht onverrichter zake naar huis terug kon keren. Thuis in Utrecht wisten de partijen door onderhandelingen een oorlog te voorkomen. Gijsbrecht werd in het bezit van de domproosdij gelaten en kreeg een aanzienlijke som geld als schadevergoeding uitbetaald.

Evert is in de volgende jaren steeds in de gunst van Gijsbrecht van Brederode gebleven. Zo werd hij in 1460 door Gijsbrecht benoemd tot diens socius en tevens tot diens officiaal. Bovendien werd hij in 1470 Gijsbrechts opvolger in het ambt van proost van het kapittel van St. Servaas van Maastricht. Over deze functie is vrijwel niets bekend; Evert heeft hem tot 1485 vervuld, maar ook daarna bleef hij de titel voeren.

Ten tijde van de oorlog die de stad Utrecht van 1481-1483 tegen Holland voerde was Everts opstelling eveneens anti-Bourgondisch. De kapittels moesten enerzijds rekening houden met een bisschop die zelf een Bourgondiër was, terwijl anderzijds het stadsbestuur in die jaren volledig in handen was van de Hoekse partij onder leiding van burggraaf Jan van Montfoort; de bisschop had in de stad feitelijk niets meer in te brengen. Het Hoekse stadsbestuur zette de kapittels natuurlijk onder druk en dreigde soms zelfs met geweld om zijn politiek doorgevoerd te krijgen. De houding van de kapittels was veel gematigder. De oorlogshandelingen begonnen in augustus 1481 en al in september zond het stadsbestuur, dat ook wel begreep dat het deze oorlog tegen hertog Maximiliaan niet lang zou kunnen volhouden, een gezantschap naar de hertog om over vredesvoorwaarden te onderhandelen. Als woordvoerder van het gezantschap trad op Gerrit Zoudenbalch, Everts broer, terwijl Evert meeging als afgevaardigde van de geestelijkheid.

Nog een keer kwam Everts opstelling ten gunste van zijn eigen stad duidelijk naar voren, namelijk bij het beleg van IJsselstein in augustus 1482. Toen er uit Holland hulp voor de IJsselsteiners kwam opdagen zagen de Utrechtse kapittels zich gedwongen om hals over kop het beleg op te breken, waarbij ze nogal wat materiaal moesten achterlaten. Bij die gelegenheid bood Evert het stadsbestuur een bedrag van 200 Rijnse guldens aan, waarvan het transport grotendeels bekostigd kon worden.

De oorlog eindigde met een beleg van bijna drie maanden van de stad Utrecht door hertog Maximiliaan, waarna de stad zich aan hem overgaf. Het gezag van bisschop David werd hersteld, die de kapittels daarna verzoeningsgezind tegemoet trad. Zo trof hij met Evert in april 1484 een regeling waarbij ze overeenkwamen dat de vijandschap van de oorlog vergeven en vergeten was. Everts broer Gerrit kwam er minder genadig vanaf; hij werd op het kasteel

Bijbel vervaardigd in opdracht van Evert Zoudenbalch, ca. 1460, Österreichischen Nationalbibliothek, Wenen, cod. 2771, fol. 10 r°. Scènes uit het scheppingsverhaal, rechtsonder Evert Zoudenbalch, knielend voor Maria met kind.

Woonhuis van Evert Zoudenbalch, Donkerstraat 15-17 te Utrecht, toestand in 1990.

Zegel van Evert Zoudenbalch (GAU, BA II, inv.nr. 1000).

te Schoonhoven gevangen gezet en overleed daar op 3 december 1483.

Evert had als kanunnik qualitate qua toegang tot de Statenvergadering, want in het Sticht vormden de leden van de vijf kapittels de eerste stand van de Statenvergadering. De organisatie van de Staten was in handen van de kapittels en met name in handen van de domdeken, die voorzitter was. De domdeken riep de vergadering bijeen, stelde samen met de notaris van het domkapittel de notulen en de resoluties op en behandelde de correspondentie. Als vice-domdeken heeft Evert die taken regelmatig moeten waarnemen, hoewel de andere kapittels soms een van hun prelaten voor die post naar voren wisten te schuiven.

Privé-bezigheden

Dankzij het feit dat Evert zijn eigen administratie zeer nauwgezet heeft bijgehouden zijn we goed geïnformeerd over zijn vermogenstoestand. Zijn ervaring met de kapittel-administratie was daaraan natuurlijk niet vreemd. Van alle akten van koop en verkoop, van transport, van leen, van pacht, van rente etc. heeft hij afschriften gemaakt in een goederenregister, dat bovendien bewaard is gebleven en onderdeel uitmaakt van het familie-archief Zoudenbalch. Dankzij dit register was het gezin van Hubrecht Zoudenbalch in 1430 in Leiden te traceren en vijf jaar later weer in Utrecht.

De eerste aanzet tot Everts goederenbezit heeft waarschijnlijk bestaan uit een overdracht door zijn ouders, Hubrecht en Woutertje, in februari 1450, vlak voor het overlijden van Hubrecht, van 'alle staende getymmert ende oick mede alle ruerende goets ende onruerende, dat hij (Hubrecht) binnen Utrecht heeft'. Waaruit die roerende en onroerende goederen precies bestonden is er helaas niet bij vermeld.

Evert heeft ongeveer zijn hele leven in de Donkerstraat gewoond, waar tegenwoordig nog steeds het Zoudenbalchhuis te vinden is. In het goederenregister is nergens een koopakte van dit huis te vinden, wat zou kunnen betekenen dat het huis onderdeel vormde van de overdracht door Everts ouders in 1450 en daaruit kan worden afgeleid dat Evert er waarschijnlijk van kindsbeen af gewoond heeft. Hieruit is tegelijkertijd Everts fixatie op de Donkerstraat en omgeving te verklaren. Een van zijn eerste activiteiten daar bestond uit de aankoop van een smal huis tegenover het zijne in 1459. Hij liet het afbreken en verkreeg zo een doorgang van zijn eigen huis naar de Buurkerk, de Zoudenbalchstraat genoemd. Die doorgang was niet meer dan een steeg en volgens stadsvoorschriften te smal. Daarom had hij speciale toestemming van het stadsbestuur nodig voor de aanleg van het straatje. Dit is een aanwijzing dat Evert gebruik maakte van de Buurkerk, zijn parochiekerk voordat hij kanunnik werd, voor zijn persoonlijke religieuze behoeften.

In de Donkerstraat heeft Evert in totaal negen huizen gekocht; deze koopactiviteit viel grotendeels in de jaren zestig. Zijn eigen woonhuis heeft hij in 1467 en 1468 verbouwd. Waarschijnlijk heeft hij een aantal huizen samengetrokken en er één huis van gemaakt. De gevel is het enige deel van het huis dat er nog uitziet zoals in Everts dagen.

Behalve in de Donkerstraat heeft Evert voornamelijk huizen gekocht in de Mariastraat, de Steenweg en de Zadelstraat, dus in een kleine kring rond zijn woonhuis. Het is zelfs mogelijk dat van een aantal van die huizen de erven aan elkaar grensden. De gegevens die het goederenregister bevatte bleken niet voldoende om er een complete reconstructie van te maken.

Naast zijn aandacht voor de vermeerdering van zijn bezittingen in de stad, heeft Evert zich ook intensief bezig gehouden met het verwerven van bezittingen erbuiten. In totaal heeft hij meer dan 350 morgen land in bezit gehad, waarvan ruim 190 morgen in eigendom, ruim 130 morgen in leen en de rest in tijs en pacht. Zijn grondbezit buiten de stad lag verspreid

over een twintigtal parochies en was zoals gebruikelijk verdeeld in kleine percelen. Een van die bezittingen verdient aparte vermelding, namelijk de hoge en lage heerlijkheid van Urk en Emmeloord, waarmee Evert in 1476 door de graaf van Holland beleend werd. De vorige bezitster van deze heerlijkheid was Aleid van Kuinre, de schoonmoeder van een nichtje van Evert, Hadewich Franckendochter van IJsselstein. Hadewich was een dochter van Everts zuster Aleid; zij trouwde in 1472 met Adriaan Freyse van Kuinre, waarbij Evert en zijn broer Gerrit een deel van of de hele bruidsschat voor hun rekening namen. In de daarop volgende jaren hebben Adriaan en zijn moeder Aleid van Kuinre nogal wat goederen aan Evert overgedragen, waaronder de genoemde heerlijkheid. 'Heer van Urk ende Emmeloord' is een van de titels waarmee Evert regelmatig werd aangeduid.

Kinderen

Evert heeft in de loop van zijn carrière een respectabel aantal functies weten te vergaren en voor vrijwel al die functies gaat op, dat hij ze heeft verworven omwille van de inkomsten. Een van zijn ambten vormde een duidelijke uitzondering op die regel en wel het tweede kanonikaat dat hij op 30 april 1475 verkreeg in het kapittel van St. Marie. Na verloop van tijd werd hij ook daar stemgerechtigd kanunnik en er leek niets bijzonders aan de hand, totdat hij in 1482 toestemming vroeg om te permuteren, dat wil zeggen om zijn prebende te verkopen. Op 24 oktober 1484 stond hij zijn prebende af aan een zekere Johannes Wamel, die dezelfde prebende twee dagen later doorverkocht aan Hendrik Zoudenbalch, een zoon van Evert. Het is duidelijk dat Evert dit maal een ambt had verworven om de toekomst van zijn zoon zeker te stellen. De opzet is uitstekend geslaagd: Hendrik Zoudenbalch heeft het uiteindelijk tot deken van het kapittel van St. Marie gebracht.

15

Hendrik Zoudenbalch is de tweede zoon van Evert en degene die we, dankzij zijn carrière in het kapittel van St. Marie, het beste kennen. Hij wordt voor het eerst vermeld in 1461, toen zijn vader een erfrente van de stad Utrecht kocht op naam van Hendrik, en hij stierf in 1531.

Van Evert zijn ons in totaal drie kinderen bekend, twee zoons en een dochter. We krijgen niet de indruk dat Evert er een geheim van heeft gemaakt dat hij kinderen had, ondanks het feit dat hij als geestelijke verplicht was tot het celibaat. Bovendien heeft hij zijn best gedaan om ervoor te zorgen dat ze goed terecht kwamen. De oudste telg van Evert heette Hubrecht. Deze wordt vermeld in een akte van belening van 1466, waarbij Evert beleend werd met een hoeve in Darthuizen. Hubrecht deed bij die gelegenheid hulde en ede voor zijn vader; een geestelijke mocht dat niet zelf doen. Daardoor weten we ook meteen dat Hubrecht toen al meerderjarig was, omdat een minderjarige daartoe niet bevoegd was. Hieruit valt te concluderen dat Evert omstreeks 1445 een intieme relatie gehad moet hebben met Oedeke Jan Jansz. dochter, de moeder van Hubrecht. Veel eerder kan het niet geweest zijn omdat Evert voor die tijd nog student in Leuven was.

Als laatste kind van Evert is ons een dochter bekend, Tyman genaamd. In een van de akten van het kapittel van St. Marie wordt van haar gezegd dat zij de zuster was van 'onze deken, mr. Hendrik Zoudenbalch'. Dit maakt het waarschijnlijk dat Hendrik en Tyman dezelfde moeder hadden, namelijk Willempje Jan Willemsz. dochter. Deze Willempje trad op 12 maart 1463 in het huwelijk met de tripmaker Jan Arnts Janssoensz., waarbij Evert haar voorzag van een bruidsschat van 200 gulden. Ongetwijfeld zijn Everts kinderen Hendrik en Tyman opgenomen in het gezin van Willempje en Jan Arnts Janssoensz. en heeft Evert op deze manier gezorgd voor een goed tehuis voor zijn kinderen. Ook in later jaren bleef hij ze finan-

cieel ondersteunen, zoals uit de bovenvermelde zinsnede betreffende zijn zoon Hendrik, waar deze mr. Hendrik Zoudenbalch wordt genoemd, kan blijken. Ten eerste valt op dat hij de naam van zijn vader gebruikte; Evert heeft hem dus als zoon erkend. Bovendien kunnen we uit de titel 'meester' opmaken dat Evert zijn zoon in de gelegenheid heeft gesteld om te studeren.

Ook zijn dochter heeft Evert niet aan haar lot overgelaten. Toen zij in 1475 in het huwelijk trad met Johan Pijl Reynersz. – dit was haar tweede huwelijk, zij was toen al de weduwe van Lodewijk de Waal – kreeg zij van haar vader een behoorlijke bruidsschat mee. Kortom, Evert heeft naar vermogen voor zijn kinderen gezorgd. In de vijftiende eeuw werd het hebben van onwettige kinderen ook niet of nauwelijks als een schande beschouwd en men vond het normaal om ervoor te zorgen dat ze goed terecht kwamen.

Devotie

Evert heeft zijn kapitaal niet uitsluitend voor zakelijke aangelegenheden aangewend, af en toe heeft hij een deel ervan bestemd voor zijn zieleheil. Zo schonk hij in 1477 een rente van drie Franse schilden aan het kapittel, bestemd voor het branden van kaarsen. Hij deed dat 'ther eeren Goeds ende zijnre moeder Marien ende der twaelf apostelen'. Het godsdienstige aspect van het leven was in de middeleeuwen veel belangrijker dan wij ons nu nog kunnen voorstellen. Religie en dagelijks leven waren nauw met elkaar verweven. Een ding is echter gelijk gebleven, namelijk de angst voor de dood en voor wat er daarna met ons gebeurt. De kerk bood hierin het enige houvast; wie het zich ook maar enigszins kon veroorloven zorgde ervoor dat hij de mogelijkheden die de kerk bood om zijn zieleheil in het hiernamaals te 'garanderen', benutte. Everts vrome stichtingen moeten we in dit licht bezien; voor hem betekende elke nieuwe stichting en elke schenking voor het lezen van memoriemissen een poging om het heil van zijn ziel veilig te stellen. Elke domkanunnik was verplicht om bij zijn dood een met goud geborduurd altaarkleed aan het kapittel na te laten. Everts schenking overtrof dit minimum ruimschoots. Hij liet het domkapittel een zwarte soutane van met gouddraad doorweven brokaat, een zwart fluwelen misgewaad en vier lange altaarkleden na. Van die altaarkleden waren er twee bestemd voor het hoofdaltaar en alle vier waren ze versierd met het wapen van de familie Zoudenbalch, gedwarsbalkt van goud en rood, de rode dwarsbalken beladen met tien rozen van zilver, geplaatst vier, drie, twee en een. Het helmteken bestond uit een hoed met opgeslagen rand gedekt door vier maliën.

Onsterfelijkheid heeft Evert verworven door zijn stichting van het St. Elisabethsgasthuis. In deze periode, de jaren 1489 tot 1492, werd zijn aandacht volledig in beslag genomen door zijn plannen voor het weeshuis en alles wat er bij hoorde. Met de stichting van dit weeshuis was Evert zijn tijd ver vooruit. Vrome stichtingen waren geen uitzondering, maar weeshuizen wel. Wanneer het weeshuis genoemd wordt, wordt meestal in een adem de naam van de stichter genoemd. De middeleeuwer was wel geneigd om op deze manier te streven naar onsterfelijkheid. Schenkingen aan kerken of andere instellingen werden liever in de vorm van een gebrandschilderd raam, een reliekschrijn of de stichting van een kapel gedaan dan in een schenking van geld. De naam of afbeelding van de schenker was meestal wel ergens op de schenking aan te wijzen. Die afbeelding van Evert vinden we terug in het portret van hem, dat waarschijnlijk is vervaardigd ter gelegenheid van de stichting van het weeshuis.

Evert overleed in de nacht van 28 op 29 maart 1503 in de leeftijd van 78 of 79 jaar. Zoals elke vermogende middeleeuwer had hij ervoor gezorgd dat er voldoende missen voor zijn zieleheil gezongen zouden worden. Bovendien bedacht hij daarbij tevens de koorgezellen,

de klokkeluiders en de overige aanwezigen bij zijn memoriemissen in de domkerk. Hij werd begraven in de kapel van zijn eigen St. Elisabethsgasthuis.

1. Dit artikel is grotendeels gebaseerd op:

E.T.Suir, 'Evert Zoudenbalch, domkanunnik te Utrecht in de tweede helft van de 15e eeuw', in: *Jaarboek Oud-Utrecht* (1977) 7-55.

Overige geraadpleegde literatuur:

B. van Hoven van Genderen, *Het kapittel-generaal en de Staten van het Nedersticht in de 15e eeuw* (Zutphen, 1987).

C.A. van Kalveen, *Het bestuur van bisschop en Staten in het Nedersticht, Oversticht en Drenthe, 1483-1520* (Utrecht, 1974).

J.A.L. de Meyere, 'Portretten van Evert Zoudenbalch', in: *Jaarboek Oud-Utrecht* (1977) 56-70.

W.H. Vroom, *De financiering van de kathedraalbouw in de middeleeuwen, in het bijzonder van de dom van Utrecht* (Maarssen, 1981).

De stichting van het St. Elisabethsgasthuis

A. Pietersma

Armenzorg

Armoede werd in de middeleeuwen niet gezien als een maatschappelijk probleem, maar als een vanzelfsprekend onderdeel van Gods schepping. Het antwoord op deze nood was de charitas, de christelijke naastenliefde, waarmee men zich tevens de eeuwige zaligheid kon verwerven. Voor het beoefenen van de charitas was gelegenheid te over. De wereldlijke overheid beschouwde het namelijk niet als haar taak om te voorzien in de nood van hulpbehoevenden, wel probeerde zij te voorkomen dat het uiten van deze nood de openbare orde in gevaar zou brengen.

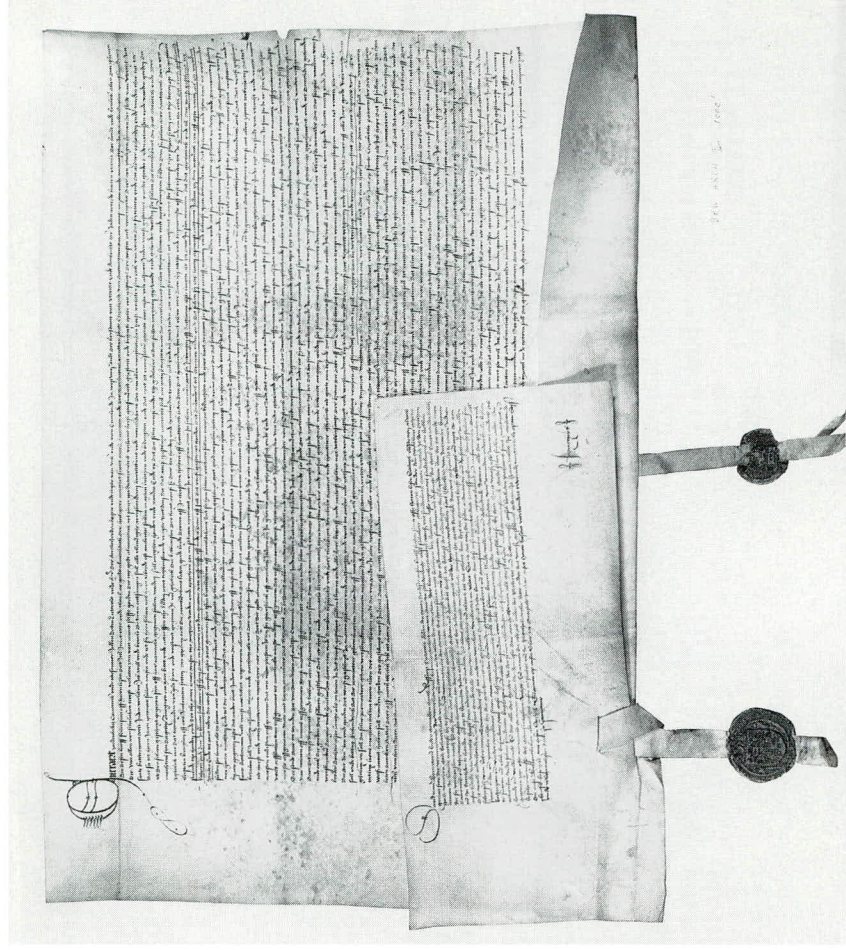
De charitas werd vooral individueel beoefend, maar gedurende de latere middeleeuwen in toenemende mate ook door wat wij tegenwoordig 'instellingen' zouden noemen, bijvoorbeeld gasthuizen en fundaties (stichtingen of fondsen). De kerk was meestal wel betrokken bij de oprichting van deze instellingen, maar zij had er formeel en materieel geen zeggenschap over.

18 Tot de behoeftigen behoorden ook de wezen, onder wie destijds soms ook de halfwezen werden gerekend voor wie geen verzorging in het ouderlijk huis mogelijk was. Bij de hulpverlening werd aanvankelijk geen rekening gehouden met de specifieke eisen die de verzorging van deze groep stelde. Zij waren simpelweg behoeftig, zoals armen, zieken, kreupelen, bejaarden en verlaten kinderen dat waren. Langzamerhand ontstond in de 15e eeuw een zekere specialisatie, maar dit had met name betrekking op de verpleging van lijders aan pest en andere ziekten. Aan een aparte opvang van wezen werd nog niet gedacht. Voorzover het nodig was weeskinderen op te nemen gebeurde dit nog in een 'gewoon' gasthuis. De stad Utrecht telde aan het einde van de middeleeuwen een vijftiental gasthuizen, waarvan het door de Johanniters gestichte St. Catharijnegasthuis het oudste was. Daarnaast bestonden er stichtingen die uitdelingen hielden, zoals het Heilige Geesthuis, dat in de 15e eeuw wekelijks iedere zondag 300 'preuves' in de vorm van een 'wit' (een twaalfde stuiver) aan de armen verstrekke.

Overigens moeten we niet vergeten dat vele verweesde kinderen niet waren aangewezen op de bedeling. Vaak kon ook de familie bijspringen en vooral de wat oudere jongens konden gemakkelijk een plaatsje krijgen bij een vakbroeder van de vader, medelid van hetzelfde gilde. De gilden waren immers niet louter economische instellingen, maar dienden ook als sociaal vangnet voor de gildebroeders en hun familie. Aan het Utrechtse smedengilde was zelfs een gasthuis – het St. Eloyengasthuis – verbonden.

Kinderen uit de hoogste en hogere lagen van de maatschappij zal men in gasthuizen niet tegenkomen. Hun erfdeel maakte het mogelijk hen tegen betaling een goed particulier kosthuis te verschaffen. Daaraan gaven de verwanten de voorkeur, omdat ze het geen aantrekkelijk idee zullen hebben gevonden een deel van het familiegoed te moeten afstaan aan een gasthuis, iets wat bij een opname niet ongebruikelijk was.

Bij de zorg voor de wezen beperkte de rol van de overheid zich tot het toezicht op het financieel

Catalogusnummer 6.

alle ellendighe weeskyn-
deren ...

Catalogusnummer 6, detail, '... alle ellendighe weeskyn-
deren ...'.

beheer van hun goederen. In Utrecht hield de raad de belangen van onmondige wezen nauwlettend in het oog. In het 15e eeuwse stadrecht waren meisjes met twintig jaar en jongens met achttien jaar mondig. De mombers (voogden) kregen bijstand bij de uitoefening van hun taak, maar stonden evenzeer onder toezicht en werden bestraft bij onregelmatigheden. Bij ontstentenis van verwanten of anderen die hun rol konden overnemen, werden door het stadsbestuur 'raadsmombers aangesteld'.¹

St. Ponciaansavond 1491

St. Ponciaan was in de middeleeuwen in Utrecht een gevierde heilige. Zijn relieken werden bewaard in de Dom en tot 1614 werd op zijn naamdag, 14 januari, jaarmarkt gehouden. Op deze dag plachten vrouwen en meisjes geschenken aan mannen en jongens te geven, terwijl een week later, op Sint Agnes, het omgekeerde het geval was.

Op de avond voorafgaande aan dit feest van vrijgevigheid liet Evert Zoudenbalch 'canonick ende thesaurier in den Doem tUtrecht ...' in drievoud een akte opmaken waarbij hij 'zijn' stad Utrecht een weeshuis schonk. Misschien heeft hij het stuk zelf geredigeerd, iets wat voor de in de juridische praktijk doorknede clericus geen probleem moet zijn geweest. Dat de stichter een bijzondere band had met deze heilige blijkt ook nog uit een op die dag gedateerde latere schenking (1501) van Evert Zoudenbalch aan het Weeshuis.

Hij droeg het Weeshuis onder andere op aan St. Elisabeth, waardoor tevens de naam vaststond: het St. Elisabethsgasthuis. Ook zij genoot in deze streken een grote verering, met name als de patrones van de hulpbehoevenden. Vele gasthuizen zijn in de loop der middeleeuwen dan ook aan haar gewijd. Elisabeth werd in 1207 geboren als de dochter van de Hongaarse koning Andreas II en zijn vrouw Gertrud. Op vierjarige leeftijd werd ze overgebracht naar Thüringen, voorbestemd om er te huwen met de zoon van de landgraaf, de latere Lodewijk IV. Dit alles in het kader van een politieke verbintenis. Het huwelijk werd gesloten in 1221. In een periode van pest, hongersnood en overstroming richtte ze in 1226 onder invloed van de ideeën van de Franciscaner orde een hospitaal op voor zieken en zwakken. Na de dood van haar man in 1227 sloot Elisabeth zich aan bij de derde orde van St. Franciscus. Tot haar dood in 1231 hield zij zich actief bezig met de verpleging in dit hospitaal. Er vonden wonderen plaats rond haar graf. In 1235 volgde de heiligverklaring en in 1236 de translatie van het stoffelijk overschot naar de kerk van Marburg.²

De band tussen Evert en Elisabeth blijkt ook nog uit de stichting op 24 november 1491 van een vicarie op het altaar van St. Elisabeth in de Buurkerk.³

Het oudste weeshuis van Nederland

De daad die Evert Zoudenbalch stelde, was een bijzondere. Het gaat hier namelijk om de stichting van het eerste als zodanig opgerichte weeshuis in de Noordelijke Nederlanden.⁴ Overall elders werden wezen in de gewone gasthuizen opgenomen. Soms beperkte zich dit tot bepaalde gasthuizen, maar ook andere hulpbehoevenden maakten dan deel uit van de populatie. Pas in de 16e eeuw vond het voorbeeld navolging in andere plaatsen, er kan zelfs gesproken worden van een golf van oprichtingen. Hiervoor zijn een aantal oorzaken aan te wijzen. In de eerste plaats nam de armoede sterk toe. In vele steden klonken bezorgde geluiden op over de steeds groter wordende aantallen bedelende kinderen die het straatbeeld gingen bepalen. Daarnaast kreeg men oog voor de slechte behandeling van sommige van de zogenaamde 'houkinderen', de bij particulieren uitbestede wezen. Verder kwamen vele

gasthuizen in financiële nood door de heersende geldontwaarding. In toenemende mate konden slechts proveniers (personen die zich inkochten) een plaatsje krijgen, waardoor de spoe-ling voor de arme wezen dun werd.

De bezorgdheid over de staat van de armenzorg komt bijvoorbeeld tot uitdrukking in het werk van de Spaanse humanist en pedagoog Juan Luis Vives, die in zijn *De subventionem pauperum* uit 1526 vanuit een geesteshouding die wij ook kennen bij de Broeders des Gemenen Levens, aandacht vroeg voor praktische oplossingen van de maatschappelijke nood. Zijn boek vond veel weerklink en is ook in het Nederlands vertaald.

Ook in het plakkaat van Karel V van 7 oktober 1531 'ervattende verscheyde saken, de politie deser Landen concenterende' neemt het onderwerp armenzorg een niet onbelangrijke plaats in. Uit het feit dat in artikel XV wordt bepaald dat de bestaande fondsen per stad en dorp zullen worden samengevoegd, kan worden afgeleid dat het aan een juiste besteding van de beschikbare gelden nogal schortte. Of wat duidelijker, talloze gasthuizen leden onder wan-beheer. Er zijn overigens geen tekenen die erop wijzen dat deze maatregel ook in Utrecht is overwogen, laat staan toegepast.⁵

In de 16e eeuw was het vooral de stedelijke overheid die het initiatief nam bij de stichting van weeshuizen, waarbij naast de bovengenoemde oorzaken ook de onderlinge rivaliteit tus-sen de steden een rol speelde. Een zichzelf respecterende stad behoorde in het bezit te zijn van een weeshuis. Het is dan ook niet verwonderlijk dat nieuwe (en overigens ook bestaande weeshuizen) konden profiteren van de na het verbod op de uitoefening van de rooms-katholie-ke eredienst vrijgekomen gebouwen en goederen van de opgeheven kloosters en andere religi-euze instellingen. Meestal stonden deze ter begeving van de stedelijke overheid.

De oorsprong van de Nederlandse weeshuizen is dus niet overal gelijk. Een eenduidige inde-ling is echter niet te maken, omdat de plaatselijke omstandigheden tot allerlei specifieke tus-senvormen aanleiding gaven.⁶ Soms kwamen ze voort uit de Tafel van de Heilige Geest, een parochiaal armenfonds, dat allengs onder het beheer van de stedelijke overheid is geko-men. Ook kwam het voor dat een Heilige Geesthuis door het wegvallen van andere verzor-gingstaken tot een weeshuis inkromp, of dat hiervan een weeshuis werd afgesplitst. Daarnaast werden, zoals in Utrecht, weeshuizen gesticht als een zuiver particuliere fundatie. Soms kwa-men deze in de loop der tijd onder toezicht of zelfs beheer van de stedelijke overheid, die overigens ook zelf het besluit tot een stichting kon nemen. Tenslotte kennen wij dan nog de weeshuizen gesticht door de diaconieën en aalmoezenierskamers van de verschillende pro-tes-tantse en andere kerkgenootschappen. Dit laatste gebeurde nog tot in onze eeuw.

De term 'burgerweeshuizen' in enge zin wordt gereserveerd voor die weeshuizen waar alleen kinderen van poorters van de eigen stad konden worden opgenomen. In steden waarin deze regel werd toegepast werden daarom in de loop der tijd van stadswege weeshuizen of kinderte-huizen met een ruimer opnamebeleid geïnstituëerd, in Utrecht bijvoorbeeld het Stadsam-bachtskinderhuis (1675). Dat in de 18e eeuw sommige burgerweeshuizen zich van het predi-kaat 'gereformeerd' gingen bedienen hangt samen met het feit dat zij zich door de rooms-katholieken geen algemeen karakter wilden laten opdringen en daardoor ook minder vatbaar werden voor de bemoeienis van de sinds 1798 godsdienstig neutraal geworden overheid.

De behoefte aan een weeshuis in Utrecht zal mede te maken hebben gehad met de schermut-se-lingen tijdens de korte maar felle Stichtse burgeroorlog, waarin de stad Utrecht en de bisschop tegenover elkaar stonden. Hoofdman Jan van Montfoort wist de stad twee jaar lang

(1481-1483) tot verzet tegen de Bourgondische centralisatiepolitiek te prikkelen. Bisschop David van Bourgondië werd beschouwd als een exponent van deze politiek. Het was een late Utrechtse variant op de strijd tussen Hoeken en Kabeljauwen in Holland. Hoeks waren zij die bevreesd waren voor de centraliserende staatsmacht, te weten het conservatieve deel van de adel en de democratische gilden. De strijd eiste vele slachtoffers. Zo sneuvelen alleen al in de slag bij Westbroek tegen de Hollanders enkele honderden poorters. Zelfs het getal van 1500 wordt genoemd, waarbij men zich moet bedenken dat het totaal aantal inwoners van Utrecht in die tijd op ca. 10.000 wordt geschat.⁷ Vele kinderen zullen hierdoor verweesd zijn geraakt. Dit kan daarnaast ook het geval zijn geweest door de in die tijd veelvuldig heersende pest, waarvan in ieder geval sprake is geweest in 1483 en 1484.⁸ Deze veronderstellingen lijken bevestigd te worden door het hoge aantal zogenaamde 'raads-mombers' dat in 1484 werd aangesteld.⁹ De ellende in de stad zal nog vergroot zijn door het vredetraktaat van 3 september 1483, waarbij de stad zware lasten opgelegd kreeg.¹⁰

De stichtingsbrief

Wat legt Evert Zoudenbalch nu in de stichtingsbrief vast? Uit zijn eigen goederen 'die mij Godt almachtich uut zijnre goedertierenheit verleent heeft' sticht hij een 'gasthuys der wesen' met een kapel, gelegen aan het St. Catharijneveld, het tegenwoordige Vredenburg. Hij begint de stichting met vrijwel het gehele omringende huizenblok, alsmede met andere huizen en een aantal renten. Deze huizen had hij eerder al in 1487 en 1488 ten behoeve van de voorgenomen stichting aangekocht.¹¹

22 Vanwaar ze ook komen, voorzover er voldoende inkomsten zijn moeten 'alle ellendighe wees-kynderen, knechtken en meechdekens, die van allen menschelicken troost verlaten sijn' worden opgenomen. De jongens moeten de inkomsten van het Weeshuis vergroten door te bedelen, de meisjes blijven binnen en doen nuttige handwerken. Dat er ook werkelijk in weeskleiding gebedeld is, blijkt uit een resolutie van de raad.¹² Het is zelfs waarschijnlijk dat de invoering van speciale uniformen samenhangt met deze bedelplicht. De jongens zullen al naar hun capaciteiten onderwijs genieten, tot een klooster toetreden of een ambacht leren. Bij het intreden moeten alle eigendommen en inkomsten aan het Weeshuis worden overgedragen. Latere erfenissen en legaten vervallen voor een derde aan het Weeshuis.

Het bestuur berust bij de stichter, terwijl dit na zijn dood overgaat aan drie 'regierres', te weten de deken van het kapittel van de Dom, de schepenburgemeester (de door de raad gekozen voorzitter van het schepencollege) en een telg uit het geslacht Zoudenbalch. Zij worden beloond met een gouden Engelse rozenobel 's jaars (en als het er af kan na twintig jaar twee) en een 'take goets wijs'. Wij worden zelfs de naam van de eerste 'binnenmoeder' gewaar: Griete van Besonde die samen met haar man Henrick van Besonde en hun dochter Anna de dagelijkse zorg over de wezen op zich neemt. Voor de boekhouding zullen de regierres een 'procuratoir' als rentmeester aanstellen. Tenslotte neemt de stichter een aantal bepalingen op die moeten voorkomen dat de goederen ooit voor een andere bestemming worden aangewend.

Het fenomeen rechtspersoonlijkheid kende men in die tijd nog niet, maar aan de voorwaarden voor een stichting in de huidige betekenis was wel voldaan: een wilsverklaring met betrekking tot de oprichting, vermogensafzondering, een concreet (liefdadig) doel en regels voor het bestuur. Pas langzamerhand waren de middeleeuwers begonnen te wennen aan het idee van een subjectloos vermogen en konden de in dit opzicht oneigenlijke rechtsfiguren als testamentaire beschikking en schenking onder de levenden worden verlaten.¹³ De eerste schenkingen

23

Mr Jan van Leent Melchius Struyck Interf. Telle van Aenderen Pieter van Cofmbergh Jan van Rheen van Moerhout Herman van der Velde Jan van Cuyck Amsel(?) Jan Bell Gerrit Boff Mr Theodor van Kerk Mr Jacobus van Moerkdaell Mr Jan Bock Jan van Dierckxbooth Peter Gijbels(?) van Heel Robert van Drimmon Geert van Aenderen	Gerrit van Houtshorst Adam van Moeren Gerrit van Scherpenheul Cornelius Olthoff van Reland Herman de Wilt Jan Dier Jan Bos François van Belle Cornelis Heemstra(?) den Bofch Jan Winter Antonia Boet Frederik van Randenborch Mr Gerrit van Moerboorn Willem Adriaans(?) van Meegen Beert Pijs
--	--

Catalogusnummer 18.

Catalogusnummer 31.

aan het St. Elisabethsgasthuis werden ook niet op naam gesteld van het onpersoonlijke 'huis', maar 'tot behouff der wesen'.

Wat er aan de stichting voorafging

Er zijn verschillende aanwijzingen dat met de stichtingsbrief het bestaan bevestigd wordt van een instelling die op dat moment al in vol bedrijf was. Dat de kroniekschrijver Heda 1485 reeds als stichtingsjaar van het 'celebre xenodochium pupillorum atque orphanorum' noemt, zal echter op een vergissing berusten.

Voor de stichting van een weeshuis met het karakter dat Zoudenbalch voor ogen stond, was de medewerking en zeker de toestemming van een aantal instanties vereist. Zo moesten de pastoors van de Buurkerk – de parochie waarin het Weeshuis gelegen was – accoord gaan met de stichting van een kapel. Dit gebeurde op 11 december 1488. Nauwkeurig werd hierbij omschreven welke kerkelijke plechtigheden mochten worden gehouden. Voor de pastoors van de Buurkerk betekende een afzonderlijke kapel binnen hun ressort immers verlies van inkomsten. Op 17 juni 1495 werd het hierbij verleende privilege bevestigd en uitgebreid, naar valt aan te nemen naar aanleiding van de tegelijkertijd door bisschop David verleende toestemming voor het afbreken van de oude en de bouw van een nieuwe St. Elisabethskapel. Tegenwoordig herinneren alleen de namen Korte en Lange Elisabethsstraat nog aan de vroegere toestand.

Evenals elders had ook de Utrechtse magistraat maatregelen genomen om te voorkomen dat teveel goederen in de dode hand geraakten, onvererfbaar werden door overdracht aan meestal kerkelijke of semi-kerkelijke instellingen. Deze zogeheten mortificering was de wereldlijke overheid een doorn in het oog, onder meer wegens het structureel verlies van belastinginkomsten. Wanneer echter een geestelijke instelling een maatschappelijk nuttige functie vervulde, lag dit natuurlijk wat anders.¹⁴ Zo verleende de raad dan ook op 20 januari 1489 haar toestemming aan de stichting. In het Raads Dagelijks Boek is aangetekend dat 'Die raede out ende nyewe hebben geconsenteert ende belieft datmen sunte lysbetten gasthuys onlanx gefundeert van her Evert Zoudenbalch etc. wijen ende consecreren zel ende hem is daerop eenen brief gegeven'.¹⁵ De akte is afgeschreven in het eerste cartularium van het Weeshuis, misschien wel door Evert zelf. Uit de brief blijkt dat Evert niet alleen gefundeerd heeft, maar ook 'doen tymmeren' een 'cerlick gasthuys'. Vier maanden later verstrekke de raad een akte van aanbeveling die de bode van het Weeshuis zou mogen gebruiken om gelden in te zamelen. Uit de brief blijkt dat er toen al 30 wezen waren opgenomen, hoewel de oproep tot steun 'totter tymmeraedsen' erop wijst dat er nog geen volledige inrichting tot stand gekomen was.¹⁶ Enkele maanden later werd het contract met een binnenvader- en moeder gesloten. Weer een week later sloot de bisschop zich bij de oproep tot steunverlening van de raad aan. In 1493 verleende hij aan de gulle gevers zelfs een aflaat van 40 dagen.

Pas na de toestemming van de stad kon de mortificatie en de eventueel daaropvolgende vergeestelijking tot stand komen. Hiervoor diende de bisschop zijn toestemming te verlenen en hij deed dit door middel van een confirmatiebrief gedateerd 26 januari 1492, dus een jaar na de formele stichting. Uit deze brief blijkt duidelijk dat sprake was van een 'locus religiosus', dat het Weeshuis bedoeld was als een geestelijke instelling, waarvan de goederen dus als geestelijke goederen konden worden aangemerkt. Bovendien werden de rechten van de Buurkerk nadrukkelijk genoemd. De perikelen rond een voorgenomen parochiestichting in de Bemuurde Weerd zal nog in ieders herinnering zijn geweest. Het stuk werd getransfigeerd

met de stichtingsbrief – de ene zegelstaart is door de andere gehaald – en zo zijn de stukken door de eeuwen heen met elkaar verbonden gebleven.¹⁷

Tenslotte werd in 1497 de pauselijke bevestiging ontvangen, welke bevestiging gepaard ging met de benoeming van drie ‘conservatores’, kerkrechtelijke beschermers, te weten de proost van de kerk van St. Andreas in Keulen en de dekens van de kapittels van Oudmunster in Utrecht en St. Lebuinus in Deventer.

De eerste jaren

Over het reilen en zeilen van het Weeshuis gedurende de periode van de huisvesting aan het Vredenburg is door het gebrek aan bronnen weinig bekend. Alleen over de verwerving van inkomsten en de financiële administratie zijn we redelijk ingelicht. Er werd namelijk een cartularium bijgehouden, waarin de eigendomsbewijzen en andere belangrijke stukken van het Weeshuis werden afgeschreven. De oudste rekeningen dateren uit 1532. Voorzover bekend hielden de ‘regierres’ geen notulen bij; ze zijn in ieder geval niet bewaard gebleven.

Na de dood van Evert Zoudenbalch in 1503 traden als regierres op: domdeken Ludolph van den Veen, schepenburgemeester Bernt van Gruenevelt en Gheryt Zoudenbalch, de derde zoon van Everts gelijknamige broer. Tot 1748 bleef een telg uit het geslacht deze functie vervullen. Na de opheffing van de kapittels in 1811 verdween ook de domdeken uit het zicht en was de burgemeester de enige overgeblevene in het college van superintendents, zoals de ‘toezichthouders’ inmiddels waren gaan heten.

Van een bloeitijd zal geen sprake geweest zijn. Aan de hand van de in de rekening verantwoorde uitgaven voor een jaarlijks stel schoenen voor iedere wees valt af te lezen dat de populatie rond de 30 tot 50 schommelde. In 1538 werd het financieel beheer van de Utrechtse gasthuizen op last van de stadhouder, de graaf Van Hoogstraten, tegen het licht gehouden door rekenmeester Gerrit van Rennoy. Een compliment kon er voor ons Weeshuis niet af: ‘maer schynt oft in dit gasthuys zeer quade toezicht ware, ’t lant om vile pryse verpacht waere’.¹⁸

De broederschap van 1561

Het slordige financieel beheer versterkte nog een belangrijk nadeel dat de structuur van het Weeshuis met zich meebracht: er bestond bij gefortuneerde Utrechters weinig animo om het Weeshuis te bedenken met schenkingen, erfenissen en legaten. Welke zekerheid hadden zij dat van hun liefdadigheid op passende wijze gebruik zou worden gemaakt? Aanleiding voor een grondige verandering in de organisatorische structuur van het Weeshuis was het testament van Johan van Goch, kanunnik van Oudmunster, waarbij in 1561 18 morgen land in Woerden aan het Weeshuis toeviel, op voorwaarde dat er een broederschap zou worden gesticht die het huis zou beheren. Van Goch stipuleerde zelfs dat genoemde nalatenschap zou vervallen aan de fundatie van de Armen-Noodhulp, indien een eenmaal gestichte broederschap ooit teloor zou gaan.

De stichting van een broederschap versterkte het vertrouwen in de continuïteit van een goed bestuur over het Weeshuis. Ook de ‘regierres’ van de stichtingsbrief, nu regenten en later dus superintendents geheten, maakten deel uit van de broederschap. Deze bestond oorspronkelijk uit hooguit 32 broeders, zowel geestelijken als leken. In de praktijk varieerde het aantal broeders – later eveneens regenten genoemd – in de loop der eeuwen. ’s Maandags na de feestdag van St. Elisabeth (19 november) vond de jaarlijkse bijeenkomst met de refectie-maaltijd plaats, waar ook een nieuwe ‘procurator’ of huismeester werd gekozen. Een huis-

meester diende twee jaar, begon voor één jaar als tweede en eindigde als eerste huismeester. De huismeesters vormden het dagelijks bestuur van het Weeshuis, waarbij de rentmeester zich onder hun verantwoordelijkheid onledig hield met de financiële boekhouding. De binnenvader bleef de huishouding bestieren. Van de broeders werd verwacht dat zij voor de instelling desnoods persoonlijke financiële offers zouden willen brengen. Hun 'doodschuld' (wat zij bij hun dood aan het Weeshuis verschuldigd waren) van een rozenobel wijst hier al op. Aanvankelijk gingen zij zelf ook tweemaal per jaar ter collecte 'met de schaal' rond, een bij hen overigens niet bijster populaire bezigheid. Uiteraard hield de broederschap zich door coöptatie in stand.

Aan deze structuur is tot op de dag van vandaag weinig veranderd. Ondanks pogingen van de kant van de stedelijke overheid om greep te krijgen op het financieel beleid en het opnamebeleid van het Weeshuis, bleef de instelling tot het vertrek van de laatste wezen in 1963 conform de wilsbeschikking van de stichter een zuiver particuliere instelling. Alleen de naam veranderde: van St. Elisabethsgasthuis via Burgerweeshuis (1759), Gereformeerd Burgerweeshuis (1796) naar Evert Zoudenbalch Huis (sinds 1953).

De broederschap maakte een voorlopig einde aan het fenomeen matronaat. Acht matrones hadden tot dan toe toezicht uitgeoefend op de dagelijkse gang van zaken in het Weeshuis. Pas later zou dit instituut herleven. Belangrijk is ook dat in de broedersbrieven een opmerkelijke beperking werd gegeven aan het opnamebeleid. Nadien waren 'stomme dwase mesmaecte ofte ongesonde kynderen besmet mit contagieuse sieckten ofte openen seren' niet meer welkom. Samen met de in 1625 ingevoerde bepaling dat alleen kinderen van poorters toegang hadden, maakte dit het Weeshuis tot een exclusieve instelling, waardoor de oprichting van andere weeshuizen in de stad onvermijdelijk werd.

In het rijke archief wordt de verbetering van het bestuur over het Weeshuis weerspiegeld: de serie jaarrekeningen is vanaf 1561 volledig bewaard gebleven.

Blijkbaar waren de bepalingen in de broedersbrieven interessant genoeg om bij de voorbereiding van de stichting van het weeshuis van Harderwijk te worden gebruikt. Uit de 'ordonnantie' van burgemeesteren, schepenen en raad van deze stad op het weeshuis van 26 november 1556 blijkt dat de reglementen van de huizen in Utrecht, Amsterdam en Amersfoort 'geshyen' zijn. Later is het Harderwijkse reglement weer opgevraagd door Tiel. Men zou, zoals bij stadsrechten, bijna van een filiatie van weeshuisordonnanties kunnen spreken.¹⁹

De verhuizing naar de Oudegracht/Springweg

Het Weeshuis had in 1561 zijn langste tijd in het gebouw aan het oude Catharijneveld doorgebracht. Tijdens de schermutselingen bij het beleg van het kasteel Vredenburg raakte het St. Elisabethsgasthuis zwaar beschadigd. Geen wonder, er waren Duitse huursoldaten in ondergebracht en het huis diende voor hen als een uitvalsbasis tegen het Spaanse garnizoen in het kasteel, dat uiteindelijk het onderspit dolf. Een deel van het archief en dus veel informatie zal daardoor verloren zijn gegaan.

Zo werd de weg vrijgemaakt voor de zegepraal van de protestanten, die in 1580 de uitoefening van de rooms-katholieke eredienst verboden. Voor het Weeshuis betekende de oorspronkelijk religieuze status geen verlies van zelfstandigheid. Daarover werd geen woord vuil gemaakt: met de maatschappelijk nuttige functie die het vervulde, doorstond het Weeshuis de 'reformatie' met gemak. Uiteraard werd de opvoeding vanaf dat jaar in strikt gereformeerde geest gegeven. Daartoe geprest door een menigte volks, nam de raad daarover zelfs een formeel

besluit.²⁰ De belangrijkste verandering was evenwel, dat het verzoek van het Weeshuis aan de raad om het uitgestrekte voormalige kloostercomplex van de Regulieren tussen de Oudegracht en de Springweg te mogen betrekken, werd ingewilligd. Aan het Vredenburg was nauwelijks meer te verkeren. In juni 1582 vond de verhuizing plaats naar het gebouw waar men tot 1926 zou blijven. De kapel aan het Vredenburg werd in 1583 verkocht en de rest van het gebouw in 1611. In verband met de ook in de provincie Utrecht gevoerde strijd tussen steden en Staten over het eigendomsrecht van de gesupprimeerde geestelijke instellingen, duurde het tot 1588 voordat het St. Elisabethsgasthuis ook de beschikking kreeg over de inkomsten uit de goederen van de Regulieren. Allengs verviel ook het eigendomsrecht aan het Weeshuis. Nog tot 1622 komen in de rekeningen posten voor betreffende de alimentatie van de 'verdreven' kloosterlingen.

Zo was bestuurlijk en financieel een sterke basis gelegd voor een instelling die de volgende drie eeuwen een steeds belangrijker plaats in de stedelijke maatschappij zou innemen en er daarbij in slaagde haar onafhankelijkheid tegenover de achtereenvolgende stedelijke besturen te handhaven.

1. E. de Ligt, 'Van momberscap. Over voogdij en onmondigheid in Utrecht'. Niet uitgegeven doctoraalscriptie Rijksuniversiteit Utrecht, 1988.
2. K. Wenck, *Die heilige Elisabeth* (Tübingen, 1908).
3. Rijksarchief in Utrecht, familiearchief Zoudenbalch, inv.nr. 50, f. CCXXVII.
4. Het in de literatuur over weeshuizen gesignaleerde 'kinderhues' in Vollenhove (1432) lijkt op een vergissing te berusten. Er bestond daar een familie Ter Kinderhues. Vriendelijke mededeling van A.J. Mensema, Rijksarchief in Overijssel.
5. J. van de Water, *Groot Utrechts Placaatboek*, I, 413.
6. J.L. van der Gouw, 'Burgerweeshuizen' in: *Historiunculae*, uitgave t.g.v. het 7e lustrum van de Vereniging van studenten in de geschiedenis aan de Universiteit van Amsterdam, Kleio (Amsterdam, 1965) 56-78.
7. S.B.J. Zilverberg, *De Stichtse burgeroorlog* (Zutphen, 1978); Th. Basin, *Histoire de Louis XI*, VI, 99.
8. A.J. van der Weyde, 'Bijdrage tot de geschiedenis der pest te Utrecht', *Nederlands Tijdschrift voor geneeskunde*, 71 (1927) 3119-3139.
9. De Ligt, *op.cit.*
10. C.A. van Kalveen, *Het bestuur van bisschop en Staten in het Nedersticht, Oversticht en Drenthe 1483-1520* (Utrecht, 1974) 32.
11. GAU, BA II, inv.nr. 1010.
12. GAU, SA I, inv.nr. 13, 31 augustus 1495.
13. O. Moorman van Kappen, *Tot behoef der arme wezen. Hoofdstukken uit de geschiedenis van het Burger Weeshuis te Harderwijk* (Zutphen, 1981).
14. A.J.M. Kunst, *Van Sint Elisabeths-Gasthuis tot Gereformeerd Burgerweeshuis* (Utrecht, 1954) 42 e.v. Aan dit werk zijn vele gegevens voor dit artikel ontleend.
15. GAU, SA I, inv.nr. 13, 20 januari 1489.
16. GAU, BA II, inv.nr. 1010, f. XLII.
17. GAU, BA II, inv.nr. 1000.
18. J.J. Dodt van Flensburg, *Archief voor kerkelijke en wereldsche geschiedenissen ...* (Utrecht, 1839) II, 173.
19. Moorman van Kappen, *op.cit.*
20. GAU, SA II, inv.nr. 121, 7 maart 1580.

'Tot behoefte der ellendiger weezevinderen' De opvoeding in het Weeshuis in de zeventiende en achttiende eeuw¹

E.W. Hoffmann en A.G. Schijvenaars

Het innamebeleid

In 1748 stonden Lucia en Matthijs ouderloos op de stoep van het Weeshuis, klaar om een nieuw leven te beginnen. Hun vader Matthijs Bosch, een meestersmid uit de Ballemakersstraat, had het Utrechtse burgerrecht bezeten en dat was altijd een garantie geweest voor opname. Desondanks werden de kinderen niet toegelaten. Zij behoorden tot de slachtoffers van een regel uit 1740, die voorschreef dat de overleden ouders twintig jaar burger geweest moesten zijn. Het Weeshuis had daarmee een nóg exclusiever karakter gekregen.

Toch was het de bedoeling van Evert Zoudenbalch geweest dat alle kinderen zouden worden opgenomen, voorzover de financiën dat toelieten. Nadat men sinds 1561 al geen zieke, gebrekige en mismaakte kinderen meer opnam, besloot de broederschap in 1625 alleen kinderen van burgers toe te laten. De grote groep kinderen die aan deze voorwaarden niet voldeed, kwam uitsluitend ten laste van de stad. Na 1740 konden dus zelfs burgerkinderen worden geweigerd.

Deze ontwikkeling had vooral materiële oorzaken. De broederschap gaf in 1585 te kennen haar handen in onschuld te wassen. Men kon niet meer kinderen opnemen dan men betalen kon. De regenten werden heen en weer geslingerd tussen de wensen van de vroedschap, die een ruimer opnamebeleid wenste, en de eisen die een gezond financieel beheer met zich meebracht. Er volgden voorbeelden van omstreten toelatingen en de huismeesters klaagden over protesten en 'immoestatie' van ontevreden burgers.

Het uiteindelijk burgerlijke karakter van het Weeshuis kwam ook tot uiting in de opvoeding. In de volgende paragrafen wordt een beeld geschetst van de opvoeding, zoals men die in de zeventiende en achttiende eeuw aan de burgerwezen gaf.

De binnenvader als opvoeder

In de zestiende en zeventiende eeuw vormde de lijst van binnenvaders op een enkele uitzondering na een aaneenschakeling van onbetrouwbare figuren. Toch was de binnenvader op grond van zijn instructie verantwoordelijk voor de opvoeding van de kinderen. De regenten behandelde de binnenvaders als dienstboden. In 1600 weigerde één hunner de instructie te tekenen, omdat de regels hem teveel aan banden legden. Zijn opvolgers moesten ieder incident melden bij de huismeester. Die beperkte vrijheid maakte hen in veel situaties machteloos. Een voorbeeld uit 1634: binnenvader Dammius moest zweepslagen uitdelen, maar weigerde als beul te fungeren. De regenten dreigden vervolgens met ontslag, zodat hij alsnog aan de druk toegaf. Bij de jongens kon hij daarna weinig goed meer doen.

Het is bijzonder jammer dat het archief niet meer informatie prijs geeft over al deze kleurrijke mensen, terwijl we juist zo benieuwd zijn naar de manier waarop ze met de wezen omgingen.

Van een pedagogische relatie kan welhaast geen sprake zijn geweest. Er waren teveel kinderen in het huis en de binnenvader had zelden de vereiste capaciteiten. In 1694 zagen de regenten er geen been in het binnenbestuur zeven jaar lang in handen te leggen van de kleermaker. Na de puinhoop die dit opleverde, zien we in de achttiende eeuw gelukkig binnenvaders die het dankzij hun persoonlijke eigenschappen langer volhielden. Arie Hoornweg bleef bijvoorbeeld tweeëntwintig jaar in dienst. Door zijn hartelijkheid en trouwe hulp hadden de wezen hem 'niet slegts als een tweeden vader, maar als hunnen eigen vader geëerd en bemind'. De volgende binnenvader, Willem van de Wal, doorbrak deze stabiliteit. De ondermeester had hem beschuldigd van het voortdurend lastig vallen van de weesmeisjes. De wees Jan van Zeist klaagde 'dat ze in een heel jaar maar één schrift op het school hadden geschreven, omdat de vader weinig of geen school gehouden heeft'. De broederschap moest Van de Wal ontslaan, maar in 1796 namen ze hem uit nood terug. Na zijn tweede ambtsperiode trad het Weeshuis een nieuw tijdperk tegemoet door de komst van Willem Loran. Hij zorgde door zijn persoonlijke benadering en zijn pedagogische hervormingen voor een hele andere sfeer in huis.

Verzorging

De voeding gaf, hoewel eentonig en sober, geen reden tot ontevredenheid. De buitenshuis werkende wezen verplichtte men zelfs thuis te komen eten om hen op die manier een goede maaltijd te garanderen. Het gestichtsleven heeft door de Dickensiaanse taferelen van Oliver Twist een negatief stempel gekregen. Het was natuurlijk geen gemakkelijk bestaan, maar de toestand was in een gesticht niet per definitie slechter dan die daarbuiten. Het Weeshuis toont eerder het tegendeel. Het gemak waarmee de kinderen voedsel achterover drukten, wijst er op dat er genoeg te eten was. De kinderen smokkelden hun boterhammen mee naar buiten en ruilden ze voor snoep of sieraden.

Vergeleken met de gezondheid van kinderen uit die tijd in het algemeen liet die van de burgerwezen weinig te wensen over. Dat kwam omdat de regenten streng de hand hielden aan de bepaling dat de kinderen bij de inname gezond moesten zijn. Deze maatregel had een preventieve werking, want op die manier kwamen alleen de sterkere kinderen binnen. We zien in de zeventiende eeuw dan ook niet veel ziektegevallen. Het is onduidelijk of er al een dokter aan het huis verbonden was. Nog in 1723 behandelde binnenvader Simons uit liefhebberij de kinderen zelf. In 1741 werden de eerste ziekenzalen voor de wezen ingericht. Aan het eind van de achttiende eeuw was er zowel een chirurgijn als een dokter in dienst.

De hygiëne liet, naar onze maatstaven beschouwd, erg te wensen over. Pas in de tweede helft van de achttiende eeuw groeide bij de regenten het besef dat de gezondheid daaronder te lijden had. Ze benadrukten dat de kamers schoongehouden moesten worden en dat de kinderen zich goed moesten wassen. Voor 1775 waren er alleen regels om de overlast van vervuiling te beperken. De grote meisjes moesten bijvoorbeeld de kleinsten bij zich laten slapen, opdat 'die kleijne wichters des te beter moghen geholpen worden op dat men also die grote stanck ende vuylichheit mach voorkomen ende het beddewerck des te beter mach goethouden ende bewaeren'. In 1738 was de slaapzaal van de meisjes door ongedierte zo besmet dat deze helemaal moest worden vernieuwd.

Naast de toenemende zorg voor de hygiëne kreeg ook het lichamelijk welzijn meer aandacht.

Het Weeshuis was rond 1800 een van de eerste tehuizen waar koepokinenting werd toegepast. Men wilde toen ook een extra pomp omdat 'dat zeker tot conservatie der gezondheid leidt'. In 1809 adviseerde het ministerie van binnenlandse zaken de kinderen goed voedsel te verstrekken en hen mee uit wandelen te nemen. Een frisse neus en wat beweging, zo luidde de nieuwe opvatting, zorgden ervoor dat de kinderen in conditie bleven. De binnenvader kreeg de opdracht om na de zondagse kerkdienst op weg terug naar huis een flinke wandeling over de Utrechtse singels te maken.

Het gezinsleven was verleden tijd en de kinderen moesten zich een nieuwe identiteit als burgerwezen eigen maken. Bij deze metamorfose speelde het uniform een belangrijke rol. Het is moeilijk voor te stellen hoe een kind deze ingrijpende verandering beleefde. Van de ene op de andere dag liep het niet meer in het gewone kloffje door Utrecht, maar in een blauw-wit 'narrenpak'. De heren regenten hielden wat de kleding betreft hoegenaamd geen rekening met de verlangens en gevoelens van de kinderen. Die verloren toch al snel hun aansluiting bij andere kinderen en volwassenen. Hoe blind regenten voor deze smart konden zijn, bewijst de invoering van de witte hoeden, die misschien prachtig kleurden bij het uniform, maar tegelijkertijd de burgerwezen als een doornenkroon op het hoofd zaten. Aan de problemen leek in 1808 een einde te komen toen koning Lodewijk ingreep. Hij verbood de speciale wezenkleding, aan welk verbod de regenten met tegenzin gehoorzaamden door een minder opvallende combinatie van blauw en zwart te introduceren. Maar de pogingen van de kinderen om er acceptabel, 'na den heerschenden smaak der wereld' uit te zien, werden nog niet gestaakt. De regenten hadden hier absoluut geen begrip voor. De kinderen moesten burgerlijke eenvoud en fatsoen uitstralen. Meisjes die zich in 1812 verstoutten om gescheiden haar of krullen te dragen werd het haar zonder pardon 'aan het voorhoofd weggesneden'. Het dragen van gouden en zilveren halssieraden of bijzondere kledingstukken was uit den boze.

31

De reglementen: het gedrag binnen de perken

Binnendringen in het gewone leven van de honderden wezen die zijn opgegroeid in het Weeshuis is een uiterst moeilijke en delicate zaak. De enige gebeurtenissen die in de notulen van de regenten werden opgeschreven, hadden te maken met overtredingen van de normen van het huis. Toch kunnen we juist door middel van deze uitzonderingen iets proeven van het bestaan van alledag.

Uit een zeventiende-eeuws reglement kunnen we bijvoorbeeld opmaken dat kaatsen bij de jongens erg populair was. Het werd hen verboden over het hek van de tuin te klimmen om 'in de bogaert ofte elders' hun bal op te halen. Soms zetten ze hun spel zelfs fanatiek voort in huis: 'en sullen die jonghens int pandt niet kaatsen met ballen vuermidts die grote schaede die sij doen in die glaesen'. In huis waren ze ook druk bezig met kaarten en dobbelen, tot in de slaapzaal toe. De ambachtsjongens werd sterk afgeraden om geld te spelen.

In het oude reglement ging de aandacht met name uit naar de jongens. Zo bepaalde het dat ze op een nette manier naar de kerk zouden lopen, iedere man of vrouw groetende 'ende nemen haer mutsen of'. Hen werd verboden met stenen te gooien of met propfen op de kerkdeur te schieten. De kerk binnentredend, mochten ze niet 'stampen als of daer een hoop peerden aen quamen maer stil ende manierlick na haer plaets gaen'. Het zondagse uitstapje onttaarde kennelijk regelmatig in een complete chaos. Later vroeg men meer suppoosten mee om de tocht in goede banen te leiden. Het valt overigens op dat de meisjes in dit reglement nauwelijks gecorrigeerd werden.

Ongeregeldheden naar aanleiding van het wanbeleid van de kleermaker leidden in 1700 tot een nieuw reglement. Dit is veel explicieter in het benoemen van wangedrag. De kinderen mochten niet krakelen, schelden, slaan, smijten, kwetsen, zweren, vloeken, lasteren, oneerlijke boeken lezen, tieren en razen, roken (binnen of buiten), in herbergen lopen of sterke drank gebruiken. Het verbieden van dergelijk gedrag is een verkapte erkenning van het feit dát het inderdaad voorkwam.

Een eeuw later, in 1812, geeft een nieuw reglement ons de indruk dat de regenten bewuster met opvoeding omgaan. Ze wezen de kinderen nu nadrukkelijk een weg van fatsoen en van gepaste eenvoud. De regenten wensten dat 'de vaderlijke maatregelen bij de weeskinderen het nadenken zal opwekken en hen zal leeren inzien, van hoeveel belang het is, deugdzaam te leven om daardoor duurzaam geluk te genieten'. Het is evident dat de regenten op meer uit waren dan op het binnen de perken houden van wangedrag. Ze probeerden nu bewust een levensstijl aan te kweken die niet alleen uiterlijk op een bepaalde gedragscode berustte, maar ook innerlijk was gebaseerd op een sterk normen- en waardenbesef. Ze probeerden een manier van denken te stimuleren van waaruit de wezen zélf een deugdzaam en beschaafd leven zouden gaan leiden.

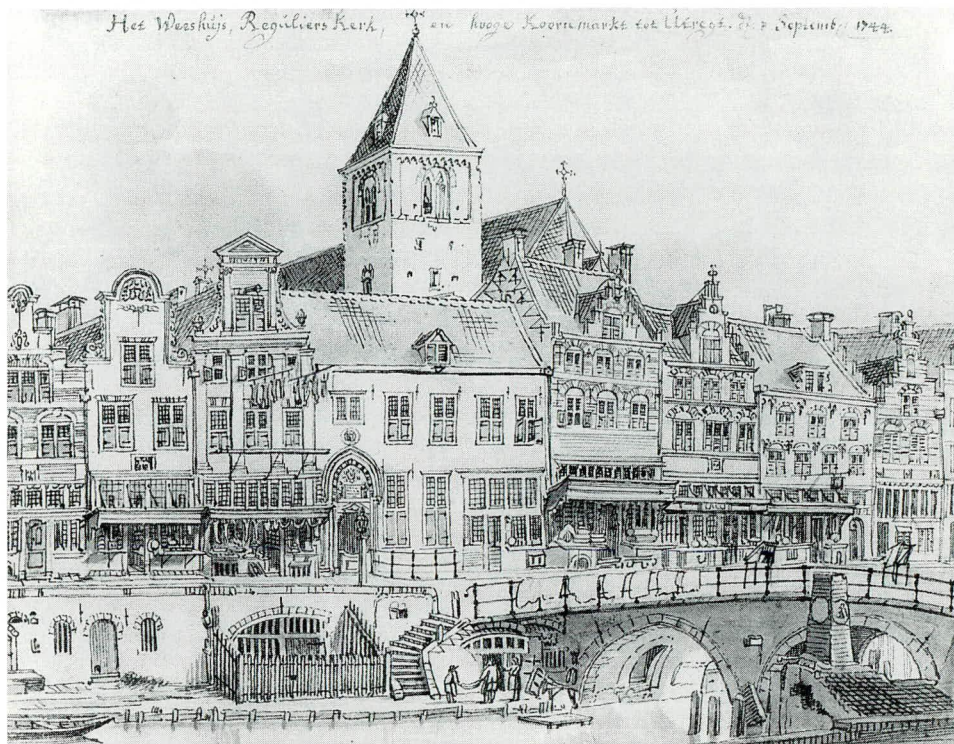
Over de schreef: wangedrag bij de wezen

Als we in de notulen van de regenten iets over de wezen zelf lezen, dan heeft dit, zoals gezegd, meestal met wangedrag te maken. Diefstal van kleine dingen kwam veelvuldig voor. De jongens gapten wat stuivers van een kameraad of wat zilver uit de winkel van de baas. De meisjes waren minstens zo bedreven, maar richtten zich meer op kleding, naaispullen en voedsel uit het huis. Een ontdekte diefstal leidde dikwijls tot een vluchtpoging, bang als men was voor de gevolgen. De familie moest dan helpen zoeken. Zo werd in 1612 een jongen na drie weken in Amsterdam opgepakt door zijn oom. Hij had gereedschap van zijn baas en hemden van het huis gestolen. Nadat hij een diefstal had gepleegd, verborg Matthijs Ockloen zich in 1785 drie dagen bij zijn tante. Het kwam vaker voor dat een weeskind terugviel op de vrouw door wie het de eerste kinderjaren verzorgd was. Matthijs keerde uit zichzelf terug, maar ontliep zijn straf daarmee niet.

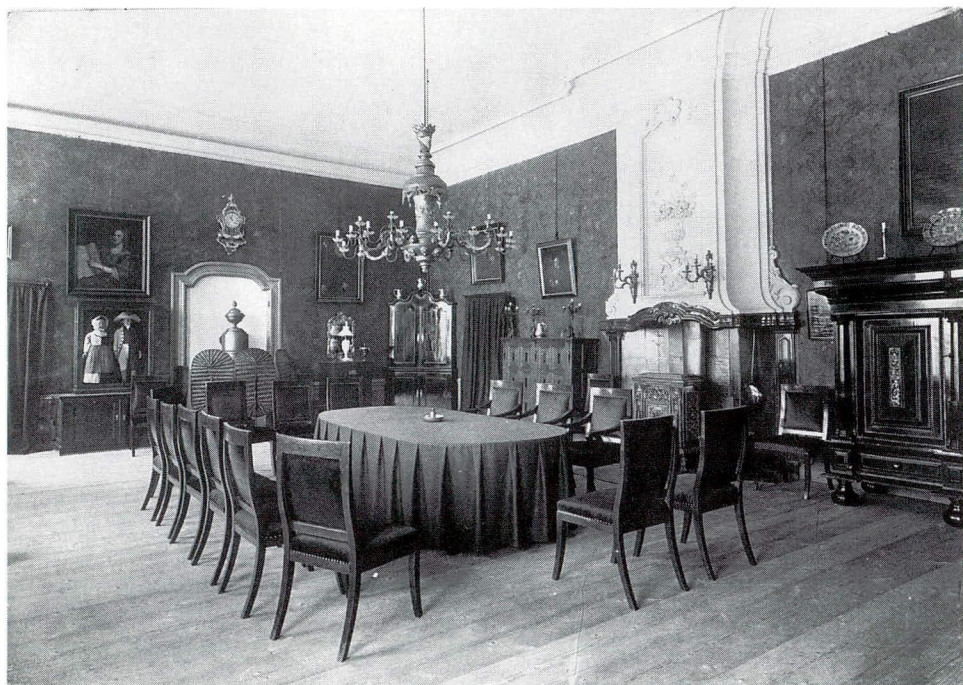
Burgerwezen hadden verder weinig reden om weg te lopen. Hoewel de verzorging op ons sober overkomt, genoot ze in die tijd een goede reputatie. Weglopen was bij burgerwezen daarom meestal een kwestie van zoeken naar avontuur of een lolletje dat uit de hand liep. Soms werden ze eenvoudigweg overvallen door de duisternis. In 1802 namen de regenten een portier aan om eindelijk controle te krijgen over de in- en uitloop van het huis.

Af en toe zochten de wezen in de kroeg de gezelligheid en de warmte die zij in het huis misten. We moeten niet vergeten dat het oude klooster louter functionele ruimten had: slaapzalen, eetzalen, schoollokalen etc. De grauwhed van het gestichtsleven werd alleen op feestdagen onderbroken voor vertier buitenshuis. Zeven jongens reserveerden op 27 december 1717 een kamer in de herberg van Jeremias du Chemin, waar vijf meisjes hen na schooltijd kwamen vergezellen. De hele middag hadden ze grote lol, tot een oud-burgerwees uit de gelagkamer kwam en een ruzie uitlokte die eindigde in een steekpartij. De opgewonden groep doolde daarna nog tot acht uur rond in de stad.

De binnenvader moest het in 1726 ontgelden. De 25-jarige Egbert Visscher zorgde voor de nodige commotie, omdat hij 'niet alleen dagelijks in de kroeg gelopen, tegen alle vermaning daarin volhard', maar ook nog 'de binnenvader ... laetst aengegrepen en mishandeld heeft'. De notoire zuiplap werd er zonder pardon uitgeschopt. Met grote regelmaat stuiten we in

Catalogusnummer 54.

Catalogusnummer 26.

Aen de Wel Ed. Grootachtbare Heeren
 HEEREN
BURGERMEESTEREN
 EN
VROETSCHAP
 DER STAT UTRECHT,

Mitgaders:
 Aen de Wel Ed. Heeren
SUPERINTENDENTEN EN REGENTEN
 Van het Burger-Weeshuis.

DOUDERLOOZE WEEZEN
 WENSCHEN
 Aen deze hare
VADERS EN WELDOENDERS

*De wakkeren Cats! in den Raet,
 Die Straatmeesters van den Sluys,
 Hofsteden, der 't Gemeentebest,
 Is op groet!*

*Weserweeters, Heilwerfshoffers,
 Conscienceers, Regentwerfshoffers,
 Smartwerkers, van een Weeshuis,
 Die fit in rouw.*

Den Zeegen van d'Alzeegenueet
 Den Albehelder wil, die Jaer,
 U met Eere en Voortpoet kroonen:
 En beloonen:

Alle die Goetgunstigheden!
 Godt wil U met Heil bekleeden,
 En oervoeren, na de doot,
 In abrama Schoot!

Den 1 January 1736.

De Werklieden.

Catalogusnummer 19.

Te Utrecht gedrukt by ANSELMOUS MONTENDAM, Boekdrukker in de Doelen by de Koningplaat.

de bronnen op dergelijke voorbeelden. Het kroegenbezoek was niet in te dammen. Er was al in de zeventiende eeuw een ordonnantie voor tappers, herbergiers en kroeghouders om burgerwezen de toegang te ontzeggen en ze zeker geen alcohol te schenken. De kroegbazen zijn er nooit erg van onder de indruk geweest.

In de achttiende eeuw werden meer zedendelicten in de notulen opgetekend, waarschijnlijk vanwege de grotere bezorgdheid over de zeden. Er zijn signalen dat de jongens en meisjes niet zo consequent gescheiden leefden als was voorgeschreven. Het bovengenoemd tafereel van 1717 is niet het enige voorbeeld. Een ander signaal is dat burgerwezen elkaar in 1746 liefdesbrieven schreven. Twee meisjes werden met een brief betrappt vol 'vuylen, onbetamelijke en tegens de eerbaarheid strijdende expressien'.

Alle vier (ook de vriendjes) werden ze na een vluchtpoging twee weken op water en brood gezet. Volgens een van de binnenvaders had de regel dat jongens en meisjes niet met elkaar mochten verkeren een averechts effect. Ook degenen 'die nimmer dachten misbruik te maken van een geoorloofde verkering' werden er door getroffen. De binnenvader had vaak genoeg verliefde koppeltjes uit verborgen hoekjes moeten wegplukken, hen waarschuwend voor 'het nakende gevaar'. Dat bevestigt ons vermoeden dat lang niet alles wat er speelde de regenten ter ore kwam.

Homosexualiteit gold in de achttiende eeuw als een van de grootste zonden die een mens kon begaan. Een Weeshuis vormde voor 'sodomie' een voedingsbodem bij uitstek. Dat Jan Kemmer samen met drie andere jongens in één kribbe sliep, had in 1752 aanleiding gegeven tot minder gewenste verhoudingen. De zaak kwam pas veel later aan het licht. Jan werd in 1761 na een zwerftocht in Sluis opgepakt. Hij bekende dat hij op zijn elfde jaar met de toen dertienjarige Cornelis Griethuysen de 'eigenlijke zonde der sodomie' gepleegd had. Jan, inmiddels vierentwintig jaar, kreeg onverbiddelijk de doodstraf. De kribben werden anders gerangschikt, maar ondanks het gezichtsverlies werden de driepersoons-kribben pas zestig jaar later 'ter wille van de goede zeden' door éénpersoons-ledikanten vervangen.

De strafrechtspleging was niet mals. In die tijd zag men lijfstraffen echter als een correctie volgens bijbelse voorschriften. Een van de methoden was het 'blok'. Een aantal weken lang kreeg de wees een houten blok aan zijn been. De onverbeterlijke Claas Everts liep er in 1704 zelfs een jaar lang mee rond, tot de regenten inzagen dat hij door geen enkele correctie 'te recht' te brengen was. Ze plaatsten hem op een Oostindiëvaarder.

Om direct na een overtreding af te koelen ging een wees het cachot in. Dit duurde nooit langer dan twee weken, want dan werkte het volgens de regenten ledigheid in de hand. Een kastijding achtten ze veel heilzamer. Zo aarzelde de broederschap niet de jongens voor zwaardere vergrijpen te geselen. De boosdoener werd 'over den Esel' (een bank of een kast) gelegd. De binnenvader sloeg hem vervolgens in het bijzijn van alle kinderen met de bullepees op de rug.

Tijdens de Verlichting rees er in de Republiek verzet tegen de lijfstraffen. De oude strafpraktijk stond in het teken van vergelding, niet van verbetering. Men ging zich afvragen hoe men het kind tot inkeer kon brengen. Het goede voorbeeld was daarbij essentieel. De houding van de vroegere binnenvaders kreeg zware kritiek. Loran schreef over het uitdelen van oorvijen: 'het was ook zo gemakkelijk – hij ontsloeg zich zelve daardoor van veele onaangename bemoeying, en hij verborg op die wijze innerlijke zwakheid'. Het profiel van de ideale opvoeder werd nu bepaald door zelfbeheersing, liefde en gevoel voor rechtvaardigheid. De strafceremonie veranderde in de negentiende eeuw in een educatieve gebeurtenis: het begelei-

dend commentaar werd belangrijker dan de executie zelf. De lijfstraf werd meestal vervangen door bijvoorbeeld huisarrest of kleine geldboetes.

Uitbesteding

Door de grote armoede in de Republiek was kinderarbeid een noodzakelijk middel ter vermeerdering van de gezinsinkomsten. Bovendien zorgden de goedkope kinderen in de stadsnijverheid voor een gunstige concurrentiepositie. Dit speelde een belangrijke rol in de opkomst van grote manufacturen, zoals de textielindustrie. De steden beschermden de lokale industrie en maakten het mogelijk dat wees- en armenhuizen kinderen leverden tegen een lage prijs. Het doel was tweeledig: de plaatselijke nijverheid werd geholpen en de armoede bestreden.

Voor kindertehuizen als het Burgerweeshuis was uitbesteding één van de pijlers van de opvoeding. De kinderen moesten een fatsoenlijk ambacht leren om zich later in de maatschappij als een goed burger te kunnen handhaven. Kinderen werden, wanneer de binnenvader ze geschikt achtte, bij een werkbaas ondergebracht waar ze een vak konden leren.

Tussen 1728-1758 werden de volgende beroepen door de weesjongens uitgeoefend:

<i>Bank van Lening</i>	1	<i>Kuiper</i>	4	<i>Stangenmaker</i>	1
<i>Boekbinder</i>	6	<i>Letterzetter/-gieter</i>	1	<i>Stoelmaker</i>	1
<i>Fabrikant</i>	1	<i>Mandenmaker</i>	1	<i>Stoffjeswerker/wever</i>	2
<i>Garenwinder</i>	3	<i>Metselaar</i>	1	<i>Timmerman</i>	9
<i>Glazenmaker</i>	4	<i>Passementwerker</i>	1	<i>Witwerker</i>	1
<i>Kistenmaker</i>	1	<i>Pruikenmaker</i>	3	<i>Zadelmaker</i>	1
<i>Kleermaker</i>	3	<i>Schoenmaker</i>	9	<i>Zijdereder/-winder</i>	11
<i>Kopergieter</i>	2	<i>Schrijnwerker</i>	2	<i>Zilversmid</i>	1
<i>Koperslager</i>	4	<i>Spiegelmaker</i>	1	<i>Zwaardveger</i>	1
<i>Kousenverver</i>	1	<i>Spoeler</i>	1		
				<i>Totaal:</i>	78

De binnenvader moest de lonen van de jongens nauwkeurig bijhouden en innen. Makkelijk was dit niet, want het was al heel lang duidelijk dat de jongens hun loon zwart kregen uitbetaald. In 1770 werd in de vergadering van regenten melding gemaakt van een nieuw met de ambachtsbazen gesloten contract, waarin dezen beloofden géén zakgeld aan de jongens te geven. Bij contractbreuk waren ze in de ogen van de regenten 'trouweloze en onwaardige burgers, welke in plaats van het welzijn der ongelukkige weeskinderen onzer afgestorvene medeburgers te behartigen hun lieden voor een totaal verderf hebben blootgesteld'. Het stuk was een reactie op een poging van de meesters om de jongens aan zich te binden en hen harder te laten werken. Ze gaven de jongens zakgeld zonder dat de binnenvader hiervan wist. Zo werd het loon officieel een schijntje van wat in werkelijkheid werd verdiend. Handige weesjongens liepen op den duur met veel geld op zak. En ze zaten met het probleem hoe het uit te geven. Privébezit werd in huis immers niet getolereerd. Ze hadden stiekem wat spulletjes of ze verbrasten het geld op weg naar huis.

Het zwarte loon is een probleem waar ook binnenvader Loran zich over gebogen heeft. Volgens hem was het een ongezonde situatie dat de jongens stiekem met zakgeld om moesten gaan. Alsof hun werk niet erkend werd, zo leek het; 'en zie daar, de eerste prikkel tot een

goed levensgedrag gegrond op de achting, welke iedere jongeling voor zich zelf moet gevoelen en door zijne opvoeder behoort aangekweekt, wordt ten eenenmale verwoest'. Hieruit klonk duidelijk zijn overtuiging dat de kinderen een door de opvoeders gestimuleerd verantwoordelijkheidsgevoel nodig hadden om zich zelf de discipline van een goed burgerschap op te leggen.

De meisjes werden al op vroege leeftijd uitbesteed. Uit een steekproef aan het einde van de zeventiende eeuw blijkt dat de leeftijd van deze meisjes varieerde van zes tot negen jaar. Zonder uitzondering werden ze bij een breister of een naaister uitbesteed (van de 29 meisjes in deze steekproef werkten er 23 bij het breien en 6 bij het naaien). Loran klaagde over de opleiding die de meisjes genoten. De kleine meisjes moesten zo spoedig mogelijk kunnen breien ten behoeve van een kousenfabriek met wie het gesticht een contract had. De breimateres had baat bij een groot gewin, omdat zij een percentage van de winst mocht opstrijken. Als een meisje handig genoeg was, dan ging zij naar de naaikamer ter verdere oefening in vrouwelijk handwerk. Zij mocht alleen in de naaiuren werken. Het was haar verboden om zich buiten deze tijden met naaien bezig te houden of om kleding te wassen. De suppoosten waren verplicht daarvoor te waken.

In de vrije tijd, die nauwelijks voorhanden was, mochten de meisjes alleen oefenen in het lezen en schrijven en de catechisatie voorbereiden. Sommige meisjes probeerden 's avonds en zelfs 's nachts toch iets bij te verdienen, maar dit werd tegengegaan door op de slaapkamer geen nachtlucht meer te ontsteken. De meerderheid van de weesmeisjes groeide dus op in de breien de naaikamer, en kwam wat huishoudelijk vaardigheden betreft met twee linkerhanden uit het Weeshuis. De eerste jaren na de uitzetting waren dikwijls moeilijk. Men liep van dienst naar dienst en de hele uitzet werd noodgedwongen binnen de kortste keren opgebruikt of verpand.

Onderwijs

Samen met de uitzet en de uitbesteding was het onderwijs een van de fundamenteën voor het maken van een goede start in de maatschappij. Al in de stichtingsbrief wordt de wenselijkheid uitgesproken dat de jongens onderwijs zullen volgen. Voor meisjes was onderwijs toen blijkbaar nog niet weggelegd.

Voor de lessen werd men iemand van buitenaf aangetrokken, bijvoorbeeld een kloosterling. Later nam de binnenvader deze taak voor zijn rekening. Hij gaf op vaste tijden les, twee uur 's morgens en twee uur 's middags. De kinderen die al op ambacht gingen, hoefden alleen op zondag terug naar school om het geleerde bij te houden. Bij het onderwijs speelde het bijbellezen een belangrijke rol. In 1637 stelde professor Gijsbert Voet aan de broederschap voor om 's zondags na de middagdienst de kinderen in 'de fundamenteën van de Religie van jongcx' te instrueren. Deze catechisatie werd door de regenten dankbaar geaccepteerd. Het onderwijs aan de honderd wezen werd gegeven in de Weeskerk.

Tegen het einde van de achttiende eeuw gingen de regenten het onderwijs stimuleren. In 1766 stelden zij een jaarlijkse premie beschikbaar voor de 'Lees, Schrijff- en Cijfferkonst'. Het verschijnsel prijsuitreiking kwam na 1750 algemeen voor in de kindertehuizen van de Republiek. Daarnaast stelden de regenten in 1770 een tekenmeester aan voor de jongens die op ambacht gingen.

Natuurlijk was deze toegenomen aandacht voor het onderwijs niet toevallig. In het laatste kwart van de achttiende eeuw werd het onderwijs in de Republiek veel besproken en bekriti-

seerd. Na de Bataafse omwenteling kwam er voor het eerst een nationale onderwijswetgeving. Het Weeshuis probeerde mee te doen aan de hervormingen die zich rond 1800 aftekenden, op voorwaarde dat de particuliere identiteit van het huis ongeschonden bleef. Op hun eigenzinnige manier probeerden enkele toegewijde regenten (Berger, Kluit, De Frémery) het onderwijs te verbeteren. Een stap in de goede richting werd gezet met het aanstellen van beter onderwijzend personeel. De latere binnenvader W.C. Loran werd in 1798 op 18-jarige leeftijd als 'ondermeester' aangesteld.

Loran was de eerste schoolmeester van het huis die zich in het lesgeven had onderscheiden door examen af te leggen bij het Comité van Publiek Onderwijs. Hij onderwees volgens het reglement van de provincie Utrecht en de voorschriften van het Comité. De binnenvader werd steeds minder bij het onderwijs betrokken. Nadat Loran in 1800 ontslag had genomen (hij vertrok naar Renswoude, maar zou in 1813 als binnenvader terugkeren), moesten de sollicitanten naar de vrijgekomen functie een examen afleggen. Zo werd in 1801 geëxamineerd in 'het stilzwijgen, het zingen, schrijven, rekenen en in de kennis van de Hollandsche Taal'. In 1802, toen de functie alweer vacant was, werd men tevens onderzocht in de 'inrigting der Schoole'. De eisen die aan deze functie werden gesteld waren duidelijk hoger geworden dan in de voorgaande eeuwen.

In 1805 kwamen de regenten van de schoolcommissie met het 'Plan ter verbetering van het onderwijs'. Hierin was ondermeer opgenomen dat de ambachtsjongens eerst het lezen, schrijven en rekenen goed moesten beheersen alvorens zij op ambacht mochten gaan. Hun kennis moest in een examen getest worden. Dit was volgens de schoolcommissie beter dan het uurtje onderwijs dat de jongens elke dag tussen de bedrijven door kregen en dat de werkbazen als een vervelende onderbreking ervoeren. Degenen die voor het examen zouden slagen en op ambacht zouden gaan, kon men dan in de wintermaanden 's avonds op school laten komen.

Hoewel het onderwijs in het Weeshuis gestaag verbeterde, bleef men toch niet geheel van problemen gevrijwaard. In 1813 werd ondermeester Isaac van der Giesen aangeklaagd. Hij ontving zomaar weesmeisjes op zijn kamer, en was in de kermisweek weggebleven. Met name werd hem zijn ongehoorzaamheid aan de instructie en zijn slechte voorbeeld kwalijk genomen. Hij kreeg een flinke reprimande van de regenten: '[Gij zult] U vooral moeten wachten, om U met de kinderen van dit huis en althans met de meisjes te familiariseren, gemeenzaam in gesprekken met haar te verkeer en of ruggespraak met haar te houden het zij op uwe kamer, hetzij aan de voordeur ofte ergens elders – gij gevoelt immers wel vanzelf dat gij ze over het een of ander bestraft, zij naar u niet alleen zullen luisteren, maar mogelijk u nog achter den rug uilachen toe.'. Uiteindelijk was deze jongeman niet te handhaven en werd ontslagen.

Het onderwijs stelde in onze ogen misschien niet zoveel voor, maar het was niet slechter dan vergelijkbaar onderwijs op de toenmalige diaconie- en armenscholen. Het niveau van de leerkrachten liet vaak te wensen over, maar was niet uitzonderlijk slecht. Het onderwijs stond in het teken van de godsdienst. De religie was zaligmakend en slechts hiermee konden de kinderen volgens de regenten voldoen aan het doel van de institutionele opvoeding tot goed burgerschap. De reden waarom het tempo van de onderwijshervormingen lager lag dan in openbare scholen, is gelegen in het feit dat de regenten tegen elke prijs aan de identiteit van het huis wilden vasthouden.

Balans

Uit het bovenstaande wordt duidelijk dat het negatieve beeld dat wij over het algemeen van het leven van weeskinderen in het verleden hebben, sterk overtrokken is. De wezen uit het Utrechtse Burgerweeshuis leidden helemaal geen ondraaglijk bestaan. Ze zagen zelfs kans om het zich binnen de beperkingen van hun wereld naar de zin te maken.

1. Dit artikel is gebaseerd op E.W. Hoffmann en A.G. Schijvenaars, 'Tot behouff der schamele kynderen. De opvoeding van kinderen in het Burgerweeshuis en Stadsambachtskinderhuis te Utrecht', 1500-1830. Niet gepubliceerde doctoraalscriptie Rijksuniversiteit Utrecht, vakgroep geschiedenis, 1990.

Van particulier weeshuis tot charitatief steunfonds in een verzorgingsstaat Het Weeshuis in de negentiende en twinstigste eeuw¹

J. J. Dankers en J. Verheul

Een nauwe band met de stad

40 In de negentiende eeuw had het Gereformeerd Burgerweeshuis een stevig gevestigde en voor iedereen herkenbare plaats in de Utrechtse samenleving. Het was een instelling die letterlijk en figuurlijk in het middelpunt van het stedelijke leven stond. Net als in andere Nederlandse steden waren weeskinderen met hun opvallende kleding in Utrecht een normaal onderdeel van het straatbeeld. De Utrechtse burgerij kon de stoet van weesmeisjes en weesjongens op zondag onder leiding van de binnenvader en binnenmoeder naar de kerk zien gaan, waar zij op eigen banken bijeenzaten. Ook maakten de strak in het zondagse uniform geklede weeskinderen gezamenlijke wandelingen langs de wallen en in de nabije omgeving van de stad. Daarnaast hadden veel Utrechtse kleermakers, schoenmakers, timmerlieden, schilders en andere ambachtlieden één of meer weesjongens in dienst om in deze ambachten te worden opgeleid. Welgestelde Utrechtse dames lieten hun kleding herstellen door de weesmeisjes in de linnennaikamer van het Weeshuis of kochten gebreide sokken uit de wollennaikamer. Ook was in menig herenhuis aan de grachten of de statige Maliebaan een huishoudster in dienst die in het Weeshuis was opgevoed en opgeleid. Het Weeshuis was daarmee niet alleen een barmhartig toevluchtsoord voor kinderen van Utrechtse burgers die na het overlijden van hun ouders niet door de familie opgenomen konden worden, maar vervulde op tal van manieren ook andere nuttige diensten voor de stad. Het was een instelling die even belangrijk en vanzelfsprekend was als het ziekenhuis of de gevangenis. Terwijl de laatste instellingen tot op de dag van vandaag hun functie hebben behouden, zijn de weeshuizen echter volledig uit de samenleving verdwenen. Het Utrechtse Burgerweeshuis maakte in de negentiende eeuw in allerlei opzichten een bloeiperiode door. Vanaf het einde van die eeuw werd zijn geschiedenis echter gekenmerkt door het geleidelijk verdwijnen van zijn traditionele maatschappelijke taken. Het Utrechtse Weeshuis maakte daarmee een ontwikkeling door die alle Nederlandse weeshuizen kenden.

Voor de gezeten burgers

De gevestigde positie van het Gereformeerd Burgerweeshuis blijkt vooral uit het gezag en het aanzien van de regenten die deze instelling bestierden. Het samenzijn van de regenten had het karakter van een strikt besloten herensociëteit waarin de bloem van de stedelijke elite elkaar kon ontmoeten. Ook wat dat betreft vervulde het Weeshuis derhalve een alleszins dienstige sociale functie. Het maatschappelijk belang van het Gereformeerd Burgerweeshuis bleek tijdens de negentiende eeuw echter bovenal uit de grote hoeveelheid verzoeken tot opname van kinderen. Vooral tijdens de cholera-epidemieën die de stad halverwege de eeuw teisterden, kreeg het Weeshuis een stroom van kinderen te verwerken. Nadat het aantal ver-

pleegde kinderen al was opgelopen tot boven de 150, moest in 1849 zelfs een wachtlijst ingesteld worden. De regenten lieten zich bij de beslissingen over de opname van kinderen strikt leiden door de rol die zij het Weeshuis in de toenmalige standensamenleving toekenden. Hun instelling was bestemd 'voor de gezeten burgers der stad' en had de bedoeling de verweesde kinderen uit de burgerij weer in die stand terug te plaatsen. Er werden daarom alleen kinderen opgenomen die opgevoed konden worden tot zelfstandige burgers. Wat de meisjes betreft betekende dit, zolang zij niet trouwden, veelal een bestaan als huishoudster, naaister of een andere 'dienst'. De jongens werden opgeleid in de traditionele ambachten. Kinderen die door lichaamsgebreken of gebrekkige verstandelijke vermogens nooit zelfstandig de kost zouden kunnen verdienen, werden niet toegelaten. De regenten waren er echter vooral op gebrand dat 'de Heffe des Volks' uit hun Weeshuis werd geweerd. Dit werd een probleem toen in 1829 het burgerrecht werd afgeschaft, een juridische status op grond waarvan men tot de gezeten burgerij werd gerekend en die daarom een eis voor toelating tot het Weeshuis was geweest. De regenten formuleerden hierna echter een reeks van nieuwe criteria om de afbakening tussen burgers en 'de allerlaagste klasse der maatschappij' te kunnen handhaven. Een eis was bijvoorbeeld dat de ouders twintig jaar in de stad hadden gewoond. Daarnaast moesten zij lidmaat zijn geweest van de Nederlandse Hervormde kerk, geen bedeling hebben ontvangen en geen ontorende straf hebben ondergaan. De afgewezen kinderen werden doorverwezen naar het Stadsambachtskinderhuis.

Groeiend isolement

De prominente rol die het Weeshuis van oudsher in het maatschappelijke leven speelde, verloor gedurende de tweede helft van de negentiende eeuw haast onmerkbaar aan betekenis. Dit geleidelijke verval kwam allereerst tot uitdrukking in het verschuiven van de machtspositie van de regenten en de daardoor ontstane grotere afstand tot de stedelijke overheid. Halverwege de eeuw waren de burgemeester, twee van de drie wethouders en maar liefst twaalf van de twintig leden van de stedelijke raad regenten van het Weeshuis. In deze hechte verwevenheid tussen broederschap en stadsbestuur kwam echter kort daarop verandering. In de nasleep van de grondwetswijziging van 1848 kwam door het nieuwe kiesstelsel ook in Utrecht een einde aan het machtsmonopolie van de adellijke regentenelite. In 1890 waren in de tot 33 personen uitgebreide raad nog maar acht regenten van het Weeshuis vertegenwoordigd. De afstand tussen weeshuisbestuur en stadsbestuur werd steeds groter. Het besloten karakter van de broederschap werd versterkt door het in 1865 genomen besluit het aantal regenten tot twintig terug te brengen. Opvallend is dat met name vanaf de eeuwwisseling de exclusiviteit van dit bestuurscollege steeds groter werd doordat vrijwel uitsluitend nog regenten van adellijke afkomst werden uitgenodigd toe te treden. Deze jonkheren en baronnen vormden nog steeds een aanzienlijke en machtige groep. Door de industrialisatie en de democratisering verschoven de maatschappelijke verhoudingen echter dermate dat zij hun positie met steeds meer nieuwe rijken en machtigen moesten delen. Het weeshuisbestuur verloor daardoor geleidelijk haar maatschappelijk draagvlak.

De band met het stadsbestuur werd in de tweede helft van de vorige eeuw dan ook steeds losser. De burgemeester bleef superintendent van het Weeshuis, maar maakte geen deel meer uit van de broederschap. Verzoeken om opname van weeskinderen werden niet meer via de gemeentesecretarie afgehandeld maar moesten rechtstreeks aan de rentmeester van het Weeshuis worden gezonden. Eén van de laatste banden werd verbroken toen het Weeshuis in 1864 de Bank van Lening afstootte. Vanaf 1719 had het Weeshuis vergunning van de ge-

meente om een 'pandjeshuis' te exploiteren, waar Utrechtse burgers kleine bedragen konden lenen tegen inlevering van goud, zilver, sieraden, kledingstukken of andere waardevolle onderpanden. Deze bank, die bestond uit een groot pakhuis waar de ruim honderdduizend panden konden worden bewaard, was achter het Weeshuis aan de Zwaansteeg gevestigd. Het personeel bestond voornamelijk uit (oud-)weesjongens die daar konden opklimmen tot de bijzonder goed betaalde positie van kassier. Het Weeshuis had door dit 'octrooi' in de loop der jaren aanzienlijke inkomsten verworven. Het viel de regenten echter steeds moeilijker overzicht te houden over de vele honderden panden die dagelijks bij de weesjongens werden beleend of ingelost. In 1839 had een weesjongen als kassier zelfs twaalfduizend gulden kunnen verduisteren door niet bestaande panden in de boeken te noteren. De regent-directeur die kort daarop ter vergroting van het toezicht werd aangesteld, kwam in 1851 zelf in moeilijkheden doordat hij grote sommen bleek te hebben geleend van de nieuwe kassier, die deze gelden eveneens via malversaties had verkregen. De verantwoordelijke regent werd uit de broederschap gestoten terwijl het regentencollege achterbleef met een bittere nasmaak en het ontstellende tekort van ruim veertigduizend gulden, een bedrag dat twee keer zo hoog was als de jaarlijkse uitgaven van het hele huis. Toen ook hierna fraude door de in de bank werkzame wezen een niet uitroeibaar verschijnsel bleef en de inkomsten gestaag terugliepen, werd de bank in 1864 uiteindelijk weer aan de stad overgedragen.

Omdat het contact met de stedelijke overheid afnam, kreeg de broederschap steeds minder het karakter van een 'buitenbestuur'. De regenten trokken zich binnen de muren van het Weeshuis terug. Tegelijkertijd gingen de regenten zich in toenemende mate met de interne aangelegenheden van het huis bemoeien. Zij riepen tal van commissies in het leven om het onderwijs, de voeding en de kleding, de behuizing en andere aspecten van de verzorging van de weeskinderen te verbeteren. De kwaliteit van deze zorg nam aan het einde van de eeuw dan ook aanmerkelijk toe. Ook het instellen van een college van dames regentessen in 1871 droeg hiertoe bij.

Dalende behoefte

De afnemende betekenis van het Weeshuis kwam vooral tot uitdrukking in de daling van het aantal verzoeken tot opname van weeskinderen. Halverwege de negentiende eeuw werden ieder jaar ruim tien kinderen opgenomen. Rond de eeuwwisseling was dat al gedaald tot vier. Na de Eerste Wereldoorlog nam het Weeshuis jaarlijks nog hoogstens één of twee kinderen op. Het aantal verpleegde kinderen vertoonde vanaf 1850 dan ook een gestaag dalende lijn. In dat jaar herbergde het huis nog meer dan 150 kinderen. Een kwart eeuw later was dat aantal al gehalveerd. In 1900 waren er nog maar 64 weeskinderen in huis en weer vijftien jaar later nog maar veertien. Het Weeshuis verzorgde daarmee evenveel kinderen als in die jaren een fors gezin telde. Om die reden verhuisde het Gereformeerd Burgerweeshuis in 1926 van het inmiddels veel te ruime kloostercomplex aan de Oudegracht naar het voormalige woonhuis van regent J.H. de Beaufort aan de Nieuwegracht 98. In dit pand is de stichting Het Evert Zoudenbalch Huis tegenwoordig nog steeds gevestigd.

Voor de daling van het aantal weeskinderen zijn verschillende oorzaken aan te wijzen. De belangrijkste daarvan is uiteraard dat de levensomstandigheden en levensverwachting van de Utrechtse bevolking in de negentiende eeuw sterk verbeterden. Met name de vooruitgang die niet alleen bij de curatieve geneeskunde, maar bovenal op het gebied van de openbare hygiëne en preventie van besmettelijke ziektes werd geboekt, resulteerde in een scherpe daling van het sterftecijfer. Zo waren in de stad Utrecht na de cholera-epidemie van 1866 slop-

Catalogusnummer 109, gevel aan de Oudegracht.

Catalogusnummer 109, de meisjeskamer.

Catalogusnummer 111.

penwijken afgebroken, riolen aangelegd en de watervoorziening verbeterd om dergelijke plagen uit te bannen. De gemiddelde leeftijd van volwassenen steeg mede als gevolg van dergelijke maatregelen tussen 1880 en 1926 van 37 naar 57 jaar. Het sterftecijfer in de provincie Utrecht bedroeg halverwege de vorige eeuw nog 33 promille. Aan de vooravond van de Eerste Wereldoorlog was dat teruggebracht naar dertien promille. Dat betekende dat de statistische kans dat beide ouders kwamen te overlijden wanneer de kinderen nog in leven waren, aanmerkelijk was afgenomen. Naast deze gunstige demografische ontwikkeling speelde echter ook de sterk toegenomen welvaart een rol bij de afname van aanmeldingen voor de weeshuizen. Tussen 1850 en 1910 was het gemiddelde inkomen van de bevolking met vijftig procent toegenomen bij een vrijwel gelijkblijvend prijspeil. Hierdoor waren steeds meer mensen financieel in staat om verweesde kinderen van familieleden in huis op te nemen en te verzorgen. Deze mogelijkheden namen nog verder toe door de verbreiding van weduwen- en wezenverzekeringen vanaf het einde van de vorige eeuw. Uit de papieren die bij aanmeldingen voor het Weeshuis werden ingevuld, bleek veelal dat kinderen werden afgestaan omdat de familie hun verzorging eenvoudig niet kon betalen. Dit was nu door de toegenomen welstand steeds minder het geval.

Een niet onbelangrijke reden waarom nabestaanden kinderen liever niet naar het Gereformeerd Burgerweeshuis stuurden, was tenslotte de opkomst van het gezinsideaal. Doordat met name in de burgerij steeds meer waarde werd gehecht aan de opvoeding binnen de beschutting van het gezin, kwam steeds meer kritiek op de 'gestichtsverpleging' in de weeshuizen, omdat daar de gewenste warmte en gezelligheid ontbrak. In veel inrichtingen werd om die reden getracht de gezinssituatie zoveel mogelijk te benaderen. Ook de regenten van het Utrechtse Burgerweeshuis hadden gestimuleerd dat de binnenvader en binnenmoeder als een echte vader en moeder met de weeskinderen optrokken. In het Weeshuis werd de huiselijkheid bijvoorbeeld bevorderd door in 1874 een recreatiezaal in te richten waar de kinderen hun huiswerk maakten, gezelschapsspelletjes deden of zongen bij het orgel. De weeskinderen en het binnenbestuur vormden in deze grote huiskamer, zoals een regent het uitdrukte, 'als het ware één huisgezin, Vader en Moeder omringd door hun talrijk kroost.' Ook de verhuizing naar de Nieuwegracht was ingegeven door de behoefte om het hele Weeshuis 'het idee van een groot gezin' te geven. Het is duidelijk dat de regenten zelf ook gegrepen waren door het gezinsideaal. Zij hoopten dit echter binnen de muren van hun inrichting te verwezenlijken. Ook de modernisering van de wezenkleding en de verruiming van de opleidingsmogelijkheden voor de weesmeisjes dienden vooral om tegemoet te komen aan de bezwaren die tegen de weeshuisopvoeding bestonden. Achteraf kan worden vastgesteld dat deze maatregelen weinig hebben uitgehaald. Juist binnen de burgerij werden de kinderen die verweesd raakten in toenemende mate in gezinnen opgevangen. De traditionele taak van het Gereformeerd Burgerweeshuis, dat zich immers juist op die groep richtte, kwam daarmee onvermijdelijk ten einde.

Tegelijkertijd onderging de traditionele liefdadigheid, waarvan het weeshuis één van de meest populaire vormen was, fundamentele veranderingen. Aan het einde van de negentiende eeuw maakte de liefdadigheid nog een opmerkelijke bloei door. In Utrecht werden bijvoorbeeld nog tal van hofjes gesticht voor behoeftige bejaarden of alleenstaanden. Naast de oude instellingen die materiële steun verleenden aan behoeftigen werden nieuwe liefdadige instellingen gesticht die zich bijvoorbeeld richtten op drankbestrijding, steun aan gevallen vrouwen of de verbetering van de armenzorg in het algemeen. Ook werden in Utrecht in de tweede helft van de vorige eeuw nog vier nieuwe weeshuizen opgericht, en kreeg het katholieke weesen bejaardenhuis in 1874 een imposant nieuw pand aan de Tolsteegsingel. Het Gereformeerd Burgerweeshuis profiteerde mee van deze 'charitatieve explosie'. Steeds vaker bedachten re-

genten en andere welgestelde ingezetenen de weeskinderen bij gelegenheid van een feestviering of jubileum met giften of 'recreaties'. Daarnaast ontving het Weeshuis juist aan het einde van de vorige eeuw een grote hoeveelheid nalatenschappen en legaten, waardoor het stichtingskapitaal fors werd aangevuld.

In deze eeuw was het met de ontplooiing van de caritas echter spoedig gedaan. Vooral vanaf de Eerste Wereldoorlog kwam naast het netwerk van liefdadige instellingen een stelsel van sociale verzekeringen en overheidsvoorzieningen tot stand dat bij de zorg voor de behoeftige een steeds grotere rol ging spelen. In de negentiende eeuw was deze zorg nog in eerste instantie de taak van de particuliere en kerkelijke liefdadigheid geweest. De overheid trad slechts daar op waar het particulier initiatief tekort schoot. Dit 'subsidiariteitsbeginsel' was nog verankerd in de Armenwetten van 1854 en 1912. Desondanks was het overheidsaandeel in de sociale zorg al sterk toegenomen. Door de bijzondere omstandigheden van mobilisatie en blokkade in de Eerste Wereldoorlog en de economische crisis van de jaren dertig steeg dit aandeel tussen 1914 en 1940 van vijftig tot vijfenzeventig procent. Tegelijk vatte de mening post dat deze ondersteuning niet langer een gunst was die door de particulier weldoener naar believen verleend kon worden, maar een recht waarop iedere hulpbehoevende een beroep mocht doen. Na de Tweede Wereldoorlog kreeg deze overtuiging gestalte in een reeks van sociale wetten. Voor de wezenzorg was de in 1959 ingevoerde Algemene Weduwen- en Wezenwet van doorslaggevende betekenis. Hiermee was de wezenzorg definitief uit het vlak van de particuliere liefdadigheid getrokken. Het sluitstuk van dit stelsel was de in 1963 aangenomen Algemene Bijstandswet. De verschuiving van gunst naar recht was hiermee een feit.

Verdwijnend fenomeen

De demografische ontwikkeling, de stijgende welvaart, de opkomst van het gezinsideaal en de verschuiving van caritas naar overheidszorg hebben tezamen tot het verdwijnen van het fenomeen weeshuis geleid. Dat betekende ook voor de regenten van het Utrechtse Burgerweeshuis dat ze zich op hun taken moesten herbezinnen. Aanvankelijk hadden ze hun hoop gevestigd op de verbetering van de in hun Weeshuis geboden opvoeding. Na de Eerste Wereldoorlog kwamen ze echter tot het inzicht dat er structurele factoren ten grondslag lagen aan de vermindering van het aantal opnameverzoeken uit de Utrechtse burgerij. Dit besef deed hen in 1931, toen het dieptepunt van zeven weeskinderen was bereikt, besluiten het huis ook open te stellen voor halfwezen en wezen die afkomstig waren uit de rest van de provincie. Deze verruiming in het opnamebeleid leidde echter maar tot een kortstondige vergroting van de weeshuisbevolking tot net boven de twintig. In 1940 was het weeshuisgezin wederom tot vijftien kinderen geslonken.

Desalniettemin weigerden de regenten principieel hun instelling open te stellen voor kinderen uit andere maatschappelijke lagen. Het Burgerweeshuis was, zoals zij in 1920 nog vaststelden, bestemd 'voor kinderen van den gegoeden burgerstand, den zoog. middenstand en niet voor kinderen van gedegenereerden.' Om die reden werden evenmin kinderen van gescheiden ouders of met een anderszins problematische maatschappelijke achtergrond opgenomen. Het was niet zo dat er geen behoefte meer was aan gestichtsoopvoeding zoals het Gereformeerd Burgerweeshuis die bood. De druk die op de regenten werd uitgeoefend wijst op het tegendeel. De regenten wilden echter strikt vasthouden aan de maatschappelijke stand waarop hun Weeshuis zich altijd had gericht. Op het terrein van sociale zorg voor kinderen uit andere milieus wilden zij zich lange tijd niet begeven.

In deze terughoudendheid kwam na de Tweede Wereldoorlog noodgedwongen verandering.

In 1942 was het Weeshuis gevorderd door de Duitse bezettingsmacht en waren de weeskinderen verspreid over familieleden, opvanggezinnen en verschillende verwante instellingen. Na de bevrijding hadden Canadese troepen het pand in gebruik genomen. Toen het Weeshuis medio 1946 eindelijk weer vrijgegeven werd, bevond het zich in een deplorabele staat. Ook de andere panden van de stichting hadden zwaar geleden. De oorlogsschade vormde een aanslag op het stichtingskapitaal, terwijl de regenten bovendien te kampen kregen met sterke loon- en prijsstijgingen. Aangezien de inkomsten van het huis niet stegen, was het na de oorlog spoedig gedaan met de tamelijk riant financiële zelfstandigheid. Om die reden besloten de regenten voortaan kinderen op te nemen voor wie verpleeggelden werden betaald. Dat betekende dat het huis vanaf dat moment werd opengesteld voor kinderen met een zeer uiteenlopende achtergrond. Velen van hen werden geplaatst door gemeentelijke diensten voor Sociale Zaken en waren afkomstig uit gezinnen die kampten met financiële problemen of opvoedingsmoeilijkheden. Hoewel het huis zoveel mogelijk wilde vasthouden aan zijn traditionele doelgroep, de gevestigde burgerij, vormde de nieuwe oriëntatie een radicale breuk met de oude maatschappelijke doelstelling van het Burgerweeshuis. Deze koerswijziging kwam tot uitdrukking in de naamswijziging waartoe de regenten in 1953 besloten. Omdat zij het vermoeden hadden dat van de benaming Gereformeerd Burgerweeshuis een afschrikwekkende klank uitging, gaven ze hun inrichting de meer neutrale naam Het Evert Zoudenbalch Huis.

Met deze 'betalende gasten' kon het Weeshuis evenmin het hoofd boven water kon houden. Daarom moesten de regenten na lang aarzelen in 1955 het ingrijpende besluit nemen bij het Ministerie van Justitie een verzoek in te dienen tot 'aanshakeling'. Vanaf dat moment stond het huis open voor kinderen die via de kinderrechter of de voogdijraden werden geplaatst. Voor hen betaalde het ministerie een relatief hoge verpleegvergoeding. Om aan de departementale eisen te voldoen werd het huis in 1958 ingrijpend verbouwd. Het bood nu plaats aan 34 jongens en meisjes tussen de 6 en 21 jaar.

Met deze 'aanshakeling' trad het Weeshuis plotseling de geheel nieuwe wereld van de kinderscherming binnen. Deze overstap vereiste een ingrijpende gedaantewisseling van de eeuwenoude organisatie, die tal van problemen opleverde. De oude structuur van het binnenbestuur maakte plaats voor een staf van geschoolde pedagogische krachten onder leiding van een directeur, de voormalige binnenvader, die bijgestaan werd door een psycholoog en huishoudelijke krachten. Deze omvorming was niet alleen onwennig maar vooral ook zeer kostbaar. De professionele opvoeders vroegen hogere salarissen en wilden in tegenstelling tot de voormalige suppoosten niet meer dag en nacht onafgebroken voor de kinderen in touw zijn. Voor de directeur werd daarom een kleine dienstwoning naast het grote huis gebouwd en het personeel werd in ploegendiensten te werk gesteld. Ondanks de instelling van een Commissie Kinderbescherming kwamen de regenten door deze professionalisering steeds verder van de dagelijkse gang van zaken in het huis te staan. Hun zelfstandigheid werd bovendien ingeperkt door de vele verordeningen en voorwaarden waaraan het huis moest voldoen. Na enige jaren bleek dat de 'aanshakeling' uit opvoedkundig en financieel oogpunt op een mislukking was uitgelopen. Het opvoedingsklimaat in het huis was niet afgestemd op de kinderen uit 'disharmonische milieus' die via de kinderrechter geplaatst werden. Doordat in de jaren zestig plaatsing in een pleeggezin de voorkeur kreeg boven de opvang in een tehuis, bleven alleen de moeilijkste kinderen voor gestichten als Het Evert Zoudenbalch Huis over. Het gezinsideaal met de open en vriendelijke sfeer dat daar nagestreefd werd, was aan dergelijke kinderen niet besteed. Omdat steeds vaker pupillen wegens baldadigheden en andere ontsporingen moesten worden overgeplaatst, aarzelden plaatsende instellingen nieuwe kin-

deren naar het huis te zenden. De slechte bezettingsgraad verergerde de structurele financiële problemen. Door de stemmige maar inefficiënte behuizing, de stijgende kosten van gediplomeerd personeel en de vrij ruime opvattingen over de materiële verzorging van de kinderen, vertoonde de exploitatie aldoor toenemende tekorten. Al deze factoren dwongen de regenten in 1963 tot het moeilijke besluit het huis te sluiten. Het voormalige Weeshuis was er niet in geslaagd een plaats te vinden in de snel veranderende wereld van de kinderbescherming.

Nieuwe vormen van hulpverlening

De regenten hoopten dat de sluiting van het huis in 1963 een tijdelijk karakter zou dragen. Zij onderzochten onmiddellijk de mogelijkheden om in het huis aan de Nieuwegracht een nieuw tehuis te vestigen waarin kinderen opgenomen konden worden. Spoedig bleek dat de omvorming tot een inrichting voor werkende of schoolgaande jongeren de financiële draagkracht van de stichting te boven ging. In 1965 was van verschillende zijden de suggestie gedaan een Diagnostisch Pedagogisch Centrum in het pand te vestigen. Tijdens de uitvoerige besprekingen die aan dit plan gewijd werden, raakten de regenten echter verstrikt in een discussie over de organisatorische structuur waarbinnen dit project gestalte moest krijgen. Onder leiding van een organisatiedeskundige hielden de regenten 'het proces van besluitvorming' en de 'bestuurskracht' van hun eeuwenoude broederschap tegen het licht. Hoewel de regenten zich hierbij ten aanzien van hun charitatieve doelstelling ruimhartig wilden opstellen en zij zich zelfs bereid toonden een katholieke directeur en kinderen van alle gezindten onder hun hoede te nemen, stond voor hen echter steeds vast dat de identiteit van de broederschap ongewijzigd moest blijven. Zij wensten daarbij vast te houden aan een samenstelling die bepaald werd door traditie en afkomst. Specifieke deskundigheid op het nieuwe taakgebied zou daarom indien nodig van buiten deze kring moeten worden aangezocht. De ironie van dit langdurige methodologische debat was dat het wel resulteerde in een bestuursstructuur voor het nieuwe centrum, maar dat tegelijk het oorspronkelijke plan volledig uit het zicht was verdwenen.

De commissie die het plan voor dit centrum moest gaan uitwerken kwam namelijk met een geheel andere opzet en doelstelling. De stichting zou zich meer moeten gaan richten op het zogenaamde 'derde milieu', waarin jeugdigen en jongeren hun vrije tijd doorbrachten. Enkele regenten stonden naar aanleiding van de geruchtmakende Maagdenhuisbezetting in Amsterdam, die juist in deze jaren plaatsvond, nogal huiverig tegenover deze gedachte. 'Wat broeide er in die hoofden met die inmiddels langgeworden haardos? Kraken? Drugs verslinden! Pornografie bedrijven? Sexie doen! Geweld plegen als uiting van zelfontplooiing! En zoveel meer! Kortom alles wat ons goed en heilig scheen, leek overboord gezet te worden', zo verwoorde één van de regenten tijdens het traditionele Kozakkendiner de argwaan onder de leden van de broederschap. Toch besloten de regenten de doelstelling van de stichting te verleggen in de richting van het welzijnswerk en de maatschappelijke begeleiding van jongeren. In 1972 werd de Stichting Jongeren Utrecht in het leven geroepen, waarbinnen de nieuwe activiteiten van de oude stichting van Evert Zoudenbalch gestalte moesten krijgen.

De activiteiten van deze nieuwe stichting droegen naar de geest van de tijd een hoogst experimenteel karakter. Na intensieve besprekingen met de Raad voor Jeugd en Jongeren, waarin alle organisaties op het gebied van het jeugdwelzijn waren vertegenwoordigd, kwamen de regenten tot een nieuwe taakstelling. De stichting zou zich gaan richten op het 'streetcornerwork' dat in die jaren zeer in opmars was. Om aan deze plannen uitvoering te geven werd een jonge socioloog als directeur van de stichting aangetrokken. Deze kwam echter al spoedig

tot de opgewekte conclusie dat 'de verschillende jeugdcategorieën een zeer gedifferentieerde aandacht ontvangen.' Aan het streetcornerwork van de nieuwe stichting bestond onder de jongeren dan ook allerm minst behoefte. Daarom stelde de directeur voor de doelstelling van de stichting te 'her-operationaliseren' en een overzicht samen te stellen van het gehele Utrechtse welzijnswerk voor de jeugd. Daaruit zou dan tenslotte blijken welke witte plekken er nog binnen het jeugdwelzijn bestonden, zodat de broederschap opnieuw een keuze kon maken. Het omvangrijke onderzoek dat daarop door de stichting werd uitgevoerd, resulteerde in het in populair welzijnsjargon geschreven boekje *Jong zijn in Utrecht*. In dit boekwerkje waren alle gegevens over welzijn en vooral onwelzijn onder jongeren in Utrecht gebundeld. Tot grote teleurstelling van de regenten luidde de conclusie van het grootschalige onderzoek echter dat er 'ten aanzien van de hulpverlening aan jongeren in de stad Utrecht geen blinde vlekken zijn.' De broederschap bevond zich daardoor weer op hetzelfde punt als ruim tien jaar eerder na de sluiting van het huis.

Subsidieverlenend steunfonds

Na het echec van deze confrontatie met de roerige jeugdwereld leefde er onder de regenten weinig animo om aan nieuwe experimenten te beginnen. Hoewel het hart van de regenten bleef uitgaan naar een meer permanente activiteit, waren ze na het vruchteloze agogische avontuur nu ook zelf gaan twijfelen aan hun bestuurlijke slagvaardigheid. Omdat zich bovendien geen concreet lange-termijndoel had aangediend, besloot de broederschap in 1976 om het jaarlijkse batige saldo van de stichting aan te wenden voor de financiële ondersteuning van incidentele projecten. Het Evert Zoudenbalch Huis begon vanaf dat moment een nieuw leven als subsidieverlenend steunfonds. Het formuleerde een subsidiebeleid dat zich richtte op projecten voor kinderen tot achttien jaar, waarbij vooral activiteiten de voorkeur genoten die ten goede kwamen aan de Utrechtse jeugd of op andere wijze met de stad verbonden waren. Binnen het kader van dit subsidiebeleid ondersteunde de stichting vanaf 1976 projecten van een uiteenlopende hoeveelheid instellingen voor jeugdzorg als de Belangenvereniging Minderjarigen, de Begeleide Huisvesting Jongeren Utrecht en de Stichting PANN voor geïntegreerd jongerenwerk. Maar ook de methadonbus, het meidenhuis en projecten op het gebied van jeugdreclassering en straathoekwerk ontvingen bedragen uit de nalatenschap van Evert Zoudenbalch. Een initiatief dat zich bijzonder in de sympathie van de broederschap mocht verheugen was de Utrechtse Kindertelefoon, inmiddels een ingeburgerde bron van informatie, advies en hulp voor kinderen tussen de acht en achttien jaar oud.

Aan de vooravond van het vijfde eeuwfeest diende zich een project aan dat voor een meer structurele ondersteuning van het Evert Zoudenbalch Huis in aanmerking kwam. Dit was het Utrechtse Ronald McDonald Huis dat begin 1990 de deuren opende. Dit huis biedt ouders van ernstig zieke kinderen de mogelijkheid in de nabijheid van het ziekenhuis te overnachten. Het idee hiervoor was in de Verenigde Staten ontstaan, waar met steun van de broedjesketen McDonalds en andere sponsors binnen twintig jaar meer dan 120 van dergelijke tehuizen konden worden geopend. Ook in Nederland wordt dit initiatief sedert de opening van het eerste huis in Amsterdam in 1985 geheel door particuliere giften gesteund. Niet alleen het ontbreken van overheidssteun, maar ook het feit dat de dagelijkse gang van zaken voor een belangrijk deel door een team van vrijwilligers wordt gedragen, sprak Het Evert Zoudenbalch Huis bijzonder aan. Om die reden waren er weinig aarzelingen dit Utrechtse 'Thuis ver van huis' als jubileumproject voor een reeks van jaren krachtig te steunen. De stichting garandeert vijf jaar lang twintig procent van de exploitatiekosten van het Ronald McDonald Huis.

Zo is het Gereformeerd Burgerweeshuis na het verdwijnen van de traditionele taak op het gebied van de jeugdzorg omgevormd tot een charitatief steunfonds. De broederschap tracht tegenwoordig door subsidieverleningen aan verschillende instellingen en projecten het charitatieve ideaal van de stichter te verwezenlijken. Het weeshuis is als traditionele vorm van liefdadigheid uit de samenleving verdwenen. De regenten van de Stichting Het Evert Zoudenbalch Huis willen echter laten zien dat de waarden van liefdadigheid en naastenliefde, die daarin tot uitdrukking werden gebracht, hun geldingskracht niet hebben verloren. In de discussie over de reikwijdte van de verzorgingsstaat willen ze daarmee tevens de rol van het particulier initiatief benadrukken en de oude waarden een hernieuwde inhoud geven.

1. Dit artikel is gebaseerd op het jubileumboek dat is verschenen ter gelegenheid van het vijfhonderdjarig bestaan van de Stichting Het Evert Zoudenbalch Huis: J.J. Dankers en J. Verheul, *Als een groot particulier huisgezin. Oproeden in het Utrechtse Burgerweeshuis tussen caritas en staatszorg, 1813-1990* (Zutphen, 1991).

Het Weeshuis aan het Vredenburg, de Oudegracht/ Springweg en de Nieuwegracht

Het St. Elisabethsgasthuis aan het Vredenburg

A.F.E. Kipp

In haar 500-jarig bestaan is het Utrechtse Weeshuis slechts tweemaal verhuisd, een gegeven dat ongetwijfeld aan de continuïteit van het beheer over deze instelling heeft bijgedragen. De eerste verandering van lokatie vond plaats na bijna 100 jaar, in 1582, toen het St. Elisabethsgasthuis aan het tegenwoordige Vredenburg werd verlaten en het Weeshuis zijn intrek nam in het vanwege de reformatie vrijgekomen Regulierenklooster tussen Oudegracht en Springweg. Daar bleef het bijna drieëneenhalve eeuw gehuisvest tot men in 1927 vertrok naar het tegenwoordige onderkomen aan het einde van de Nieuwegracht, op nummer 98. De beide verhuizingen markeren belangrijke veranderingen in het karakter en de opzet van het Weeshuis zelf. Zo vond twee jaar voor de eerste verplaatsing de reformatie van het Weeshuis plaats; in het begin van de twintigste eeuw was het aantal wezen zo sterk afgenomen dat de keuze voor een veel kleinere behuizing onontkoombaar was.

51

Van de eerste lokatie aan wat destijds het Catharijneveld heette, is het minst bekend. We kunnen ons er globaal een beeld van vormen met behulp van drie bronnen van informatie. De eerste is de stichtingsbrief van Evert Zoudenbalch van 13 januari 1491. De tweede is een getekende kaart van het bouwblok waarin het oude weeshuis was gelegen, daterend uit het eind van de 16e eeuw.¹ De derde bron wordt gevormd door de overblijfselen van en gegevens over het gebouw zelf. Er zal nader onderzoek nodig zijn om het hierna geschetste beeld van het Elisabethsgasthuis van helderder contouren te voorzien.

Voorgeschiedenis van de bouwplaats

Uit de stichtingsbrief blijkt dat Evert Zoudenbalch alle huizen en percelen in het bouwblok tussen Lange en Korte Elisabethstraat, Achter Clarenburg en Vredenburg opkocht ten behoeve van het door hem gestichte weeshuis. Dit gebeurde voornamelijk in de jaren 1488-1491, met als uitzondering het huis op de hoek van de Lange en Korte Elisabethstraat en de daarachter gelegen kamerwoning, die hij pas kort daarna aan de bezittingen kon toevoegen. Hieruit mag worden afgeleid dat er destijds reeds een zekere bebouwing aanwezig was, maar dat deze mogelijk bescheiden van aard was en kennelijk een dergelijk groot nieuwbouwproject niet in de weg hoefde te staan. Het is nu eenmaal moeilijk voorstelbaar dat men op dat moment midden in een dichtbebouwd en intensief gebruikt deel van de stad een compleet bouwblok voor dit doel zou kunnen opschonen. Dit sluit ook aan bij de hypothese dat er mogelijk tussen de Lange Elisabethstraat en het daaraan parallel lopende Achter Clarenburg een bescheiden ingevulde strook heeft gelegen, met aan de oostkant een economisch interessante zone langs en achter de Oudegracht, en aan de westzijde tot aan de stadswal een veel leger gebied, waar ruimte was voor opvallend grote percelen en een aantal zeer oude grote stenen

huizen als Clarenburg en Schaffenburg. Een vergelijkbare situatie deed zich voor bij de parallelstraten Zadelstraat en Boterstraat, waarvan bekend is dat de tussenstrook aanvankelijk open terrein was dat pas geleidelijk bebouwd raakte.

In deze tussenstrook lag nog tot in de 14e eeuw aan de zuidzijde (ter plaatse van het Voor Clarenburg) de overtuin van het huis Clarenburg, dat zelf dan heet te liggen 'tegenover de Bakkerstraat'. Aan noordkant sloot hierop het open Catharijneveld aan (thans Vredenburg). Het was misschien niet vreemd dat juist in deze strook tegen het eind van de 15e eeuw nog ruimte was te maken voor een weeshuis.

Stichting en bouw van het St. Elisabethsgasthuis

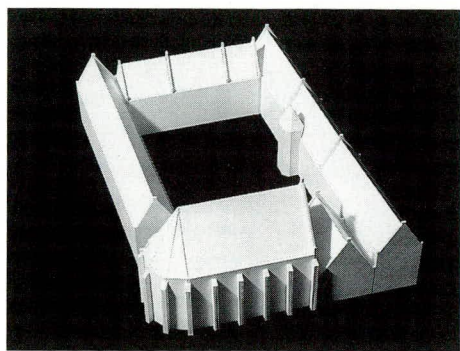
Hoewel 13 januari 1491 als officiële stichtingsdatum geldt, blijkt uit archivalia dat er in 1488 en 1489 niet alleen reeds bouwwerkzaamheden plaatsvinden, maar dat er zelfs al wezen gehuisvest zijn en een kapel functioneert. Wellicht moet men zich voorstellen dat bij de start van het project de eerste wezen in bestaande huizen op het terrein werden ondergebracht, en dat mogelijk ook een van de huizen geschikt is gemaakt om als voorlopige kapel te dienen.

Gegevens over de nog aanwezige of onlangs verdwenen restanten van het middeleeuwse Weeshuis in het onderhavige huizenblok leiden tot de conclusie dat binnen enkele jaren vermoedelijk alle oude huizen successievelijk hebben plaats gemaakt voor de nieuwbouw van het St. Elisabethsgasthuis. Dit geldt ook voor het bovengenoemde hoekhuis, dat Zoudenbalch in de stichtingsakte van 1491 nog als uitzondering vermeldt. Wanneer in 1495 de Buurkerk toestemming verleent om de oude Elisabethskapel te slopen en te vervangen door een nieuwe, is de hoofdropzet van het complex kennelijk zover voltooid, dat als afronding van het project een officiële grote gasthuiskapel kan worden gebouwd ter vervanging van de noodkapel. Het bestaan van een oude Elisabethskapel op deze plaats vóór de komst van het Weeshuis is niet waarschijnlijk, gezien de functie van de heilige Elisabeth als patrones van de hulpbehoevendenden en het feit dat er geen gegevens zijn die dit zouden kunnen doen vermoeden.

De opzet van het complex

Na de voltooiing moet het St. Elisabethsgasthuis hebben bestaan uit drie vleugels van vergelijkbare opzet rond een binnenplaats, met aan de vierde zijde een kapel en aansluitende bebouwing. De afmetingen van het blok waren ca. 38x50 m. Tegen het midden van de westvleugel, die 21 traveeën telde, stond aan de zijde van de binnenplaats een traptoren met een dubbele wenteltrap en een beeldhouwde natuurstenen toegang. In de oostvleugel, langs de Lange Elisabethstraat, was een tweede natuurstenen poort opgenomen, als (publieks-)toegang tot de Weeskerk en tot de grote binnenplaats. De vleugels telden alle drie twee bouwlagen boven een grote kelder, die gedeeltelijk boven het straatniveau uitstak. Deze kelders waren voorzien van troggewelven op een reeks gordelbogen, een in de 15e eeuw vrij gangbare constructie, die we thans onder meer nog kunnen zien in de kelders van het Catharijneconvent en het Agnietenklooster. Deze opzet vinden we in hoofdlijnen terug in de plattegrondtekening van het complex, die tegen het eind van de 16e eeuw werd vervaardigd, vermoedelijk om de toenmalige verhuursituatie weer te geven.¹

Het meest curieuze en architectonisch interessante onderdeel was de eerder genoemde traptoren, het visitekaartje van het complex. Deze bevatte twee spiraalsgewijs door elkaar gevlochten natuurstenen spiltrappen, zodanig dat men de trappen tegelijk kon beklimmen zonder

Maquette Elisabethgasthuis, 1991, door K. Terhorst.

Doorgang naar de dubbele trap van het Elisabethgasthuis, toestand 1968.

elkaar onderweg tegen te komen. Deze trap moet worden gezien als afspiegeling van de vrijwel gelijktijdig gebouwde dubbele traptorens tegen de grote westgevel van het schip van de Domkerk, waarvan de bouw destijds nog volop gaande was. Het vermoeden bestaat dat de contacten tussen Evert Zoudenbalch, die als fabriekmeester direct bij de bouw van de Dom was betrokken, en de Dombouwmeester zowel bij de (ver)bouw van zijn eigen huis aan de Donkerstraat als bij de bouw van het St. Elisabethsgasthuis een rol hebben gespeeld. Deze dubbele traptoren is – ook tot ver over onze grenzen – een zeldzaam verschijnsel en een vroeg voorbeeld daarvan.

Over de indeling en de functionele opzet van het oude Weeshuis is nog maar weinig bekend. Graag zou men willen weten waar men zich de eetzaal en de slaapzalen, de grote keuken, de spinkamer voor de meisjes en de eventuele kamer voor de broederschap moet voorstellen. Waar de zorgzame binnenmoeder met haar gezin was ondergebracht, die blijkens de stichtingsbrief was aangesteld voor toezicht en verzorging, voor eten en drinken, en om ‘de cleerkijns reijnlicke’ te houden; wat er op de ruime voorraadzolders en in de kelders werd opgeslagen. Ook is de vraag in hoeverre jongens en meisjes in het Weeshuis een strikt gescheiden leven leidden. De traptoren met de dubbele spiltrap, waarop men naar boven kon gaan zonder elkaar tegen te komen, zal waarschijnlijk niet voor dit doel zijn ontworpen. Dat er tot nu toe niets over deze vragen is gepubliceerd, wil niet zeggen dat alle gegevens ontbreken. Met name in de bewaard gebleven rekeningboeken zal de nodige informatie gevonden kunnen worden.

54 De indruk bestaat dat reeds in een vroeg stadium, zo niet vanaf het begin, delen van het complex werden verhuurd. De stichtingsbrief vermeldt uitdrukkelijk dat het aantal wezen niet aan een maximum gebonden mag zijn, maar dat er te allen tijde zoveel wezen opgenomen moeten worden als er kunnen worden gevoed en onderhouden. Mogelijk werd het complex opgezet voor een groter aantal wezen dan er ooit in gehuisvest werd; in de praktijk schommelde het aantal tussen de dertig en de vijftig. Wellicht werd de reserveruimte steeds zoveel mogelijk verhuurd om het financieel mogelijk te maken zonedig veel wezen op te kunnen vangen. Reeds in de oudste rekeningen wordt de verhuur van woningen en kamers vermeld, zowel binnen als buiten het complex. Zelfs blijken in het begin de huuropbrengsten uit huizen het grootste deel van de inkomsten van het Weeshuis uit te maken. Voorts had het Hof Provinciaal sedert de tijd van Karel V een deel van het oude weeshuis in huur. De mis in de Weeskerk was zelfs mede bestemd voor de leden van het Hof: stadhouder Graaf van Hoogstraten bepaalde uitdrukkelijk de aanvang van de mis op zeven uur des morgens in de zomer en op acht uur in de winter.

Duidelijk is dat vooral in de vleugel langs de Lange Elisabethstraat veel woningen werden verhuurd aan allerlei am- bachtlieden. Wellicht gold dit speciaal voor de begane grond: op de eerder genoemde tekening uit het eind van de 16e eeuw staan nergens trappen in de woningen aangegeven. Dit kan wellicht betekenen dat de bovenverdieping ter beschikking stond van het Weeshuis. Verder schijnt een belangrijk deel van de weeshuisfuncties in de westelijke vleugel (langs het Achter Clarenburg) te zijn ondergebracht. Mogelijk was het Weeshuis in sterke mate op de binnenplaats georiënteerd, terwijl voor de verhuurde woningen juist het contact met de straat van belang zal zijn geweest.

De verhuizing van het Weeshuis

De belegering van het naastgelegen kasteel Vredenburg in 1576-77 leidde tot grote schade aan het St. Elisabethsgasthuis. Ter dekking van de kosten ‘der reparatie vandt weeshuys,

by den Spaeneerden leggende op Vredenburg ontwee geschoten' werden allerlei middelen aangewend. Maar de situatie bleef zo moeizaam dat de raad het verzoek inwilligde om in verband met het toenemende aantal wezen en de grote reparaties aan het oude weeshuis te mogen verhuizen naar het door de reformatie leeggekomen Regulierenklooster aan de Oudegracht. De verhuizing geschiedde rond Pinksteren 1582.

Nadat de wezen het St. Elisabethsgasthuis hadden verlaten, huurde het Hof Provinciaal het leeggekomen gedeelte er grotendeels bij tot het zelf in 1596 naar de vrijgekomen Paulusabdij vertrok. De verdere verhuursituatie liep in grote lijnen door volgens het oude patroon, behalve aan de naar het Vredenburg gekeerde noordzijde, die te zwaar beschadigd was. De zeer geschonden Elisabethskapel werd reeds in 1583 verkocht voor sloop, waarna het terrein in drie kavels werd verkocht voor woningbouw.² De rest van het complex bleef onder beheer van de broederschap van het Weeshuis, waarvoor het door de huuropbrengsten van belang bleef als bron van inkomsten. Het onderhoud van het complex bleek echter ten gevolge van de opgelopen schade op den duur een te zware last voor het Weeshuis. Bij brief van 28 januari 1611 gaven de huismeesters en de broederschap de Raad te kennen, dat zij na rijp beraad hadden moeten besluiten het oude gasthuis (in onderdelen) aan de meest biedende bij opslag te verkopen 'omme alsoe d' weeskynderen van veele kosten van reparatien ende anders te ontlasten'. De raad toonde begrip voor de situatie en stemde hierin toe. Een deel van de opbrengst werd gebruikt om aan de Springweg, bij de achtergrens van het nieuwe weeshuiscomplex, een drietal moderne huurwoningen te bouwen. In het ontwerp en bestek wordt uitdrukkelijk de oorspronkelijke poortomlijsting van de oude poort aan de Lange Elisabethstraat betrokken, omdat men daaraan toch wel zeer gehecht bleek. De blokken werden genummerd en de poort werd als achterpoort aan de Springweg weer opgebouwd. Als voorpoort aan de kant van de Oudegracht werd daarvan een pendant gemaakt.

Het hele complex werd in 1611 in verschillende delen aan diverse particulieren verkocht. Sedertdien heeft ieder stukje een eigen ontwikkeling doorgemaakt. Het economisch belang was duidelijk geconcentreerd op de oostzijde en de huizen ter plaatse van de vleugel langs de Lange Elisabethstraat (nrs. 22-38) zijn in de loop der eeuwen het meest ingrijpend verbouwd. Bij bouwhistorisch onderzoek werden in verschillende huizen nog delen van middeleeuwse dwarsmuren, kelders en balklagen aangetroffen. Zo is bijvoorbeeld in nr. 34 nog duidelijk de tot huis verbouwde doorgang naar de kapel te herkennen, die ooit aan de straatzijde getooid was met de natuurstenen poort die nu aan de Springweg prijkt. Ook van de zuidvleugel langs de bescheiden Korte Elisabethstraat is nog een deel in de huidige bebouwing terug te vinden. Het bij de beschietingen vanuit het Vredenburg zwaar beschadigde noordelijke deel van het complex heeft weinig duidelijke restanten van het oorspronkelijke gebouw meer bewaard.

In tegenstelling tot de oostvleugel gold de westvleugel langs het Achter Clarenburg in zekere zin als achterkant van het bouwblok. Hier bleef de vijftig meter lange middeleeuwse vleugel vrij compleet bewaard, totdat in 1968 in het kader van het plan Hoog Catharijne werd besloten het Achter Clarenburg drastisch te verbreden en deels te verschuiven. Daarom werd tot sloop van de westvleugel overgegaan. Een latere herziening van het besluit leidde wel tot versmalling van het nieuwe straatprofiel, maar uiteraard niet tot terugkeer van het onnodig gesloopte, langst bewaard gebleven gedeelte van het St. Elisabethsgasthuis. Daarbij is ook de curieuze dubbele traptoren verwijderd, zij het op voorwaarde van herbouw op een passende plaats. Helaas ontbraken bindende clausules: de toren is gedemonteerd, maar wacht nu, ruim 22 jaar later, nog steeds op een goede nieuwe toekomst. Misschien brengt de 500-jarige herdenking van zijn ontstaan de toegezegde herbouw een stap dichterbij.

Gedurende het lange verblijf van het Weeshuis in het voormalige Regulierenklooster is natuurlijk veel aan het gebouwencomplex veranderd. Het is echter in het korte bestek van dit verhaal niet mogelijk alle wijzigingen zoals verbouwingen, aanbouwingen en interne verhuizingen te behandelen. Het accent ligt hier op de wijzigingen in de negentiende eeuw, toen als gevolg van nieuwe inzichten op het gebied van de wezenzorg met betrekking tot opvoeding en onderwijs, hygiëne en toezicht de meest ingrijpende veranderingen plaatsvonden.

Na de reformatie werden in verschillende steden leeggekomen kloosters toegewezen aan weeshuizen, die daarin een goed onderkomen vonden. Er zijn verschillende overeenkomsten tussen een kloostergemeenschap en een weeshuis wat betreft de organisatie en opzet. In beide gevallen is er sprake van een kleine, besloten wereld waarin een groep mensen de verschillende onderdelen van het dagelijks leven met elkaar doorbrengt, zoals opstaan, bidden en eten. Tevens was het Weeshuis tot aan de reformatie, evenals een klooster, een zogenoemde locus religiosus geweest. Het stond onder geestelijk gezag en jurisdictie en had de beschikking over een eigen kapel, begraafplaats en hospitaal, waarvoor ook in het vrijgekomen Regulierenklooster vanzelfsprekend ruimte was. Maar de nieuwe bestemming van de kloostergebouwen vergde natuurlijk wel enige aanpassingen. Zo werd het bijvoorbeeld noodzakelijk geacht dat jongens en meisjes van elkaar gescheiden leefden. Uit het vervolg zal blijken dat dit thema in de loop der eeuwen regelmatig opduikt wanneer met de bestemming van ruimten werd geschoven om de jongens en meisjes zo min mogelijk elkaars pad te laten kruisen.

Het Weeshuis aan de Oudegracht/Springweg

De behuizing van het Weeshuis in de lokatie tussen Springweg en Oudegracht, aan de Weesbrug tegenover de Reguliersteeg, was in gote lijnen als volgt samengesteld. Links op de plattegrond van 1781 – waarop de situatie van ca. 1600 nog goed is af te lezen – loopt van onder naar boven, vanaf de Oudegracht, een lange gang door tot aan het hoofdgebouw van het Weeshuis. Deze gang, tot op de dag van vandaag een zeer kenmerkend onderdeel van het gebouw, is de zuidelijke arm van de voormalige kloosterhof. Rechts op de plattegrond zijn de omtrekken van het kerkgebouw duidelijk herkenbaar. De kerk is asymmetrisch van vorm, doordat de zijbeuk aan de zuidkant is afgescheiden van de rest van de kerk en is onderverdeeld in afzonderlijke ruimten. In het vervolg van dit verhaal wordt dit deel het zuiderpand genoemd. We weten dat hier in de beginjaren de jongensslaapzaal was ondergebracht. Naast het koor van de kerk en onder het zuiderpand ligt de toren van de Weeskerk. Tussen de toren en de al eerder genoemde gang bevindt zich het oostelijk deel van de verbouwde kloosterhof, waarin het comptoir van de rentmeester was ondergebracht. Mogelijk heeft deze ruimte in de eerste jaren ook dienst gedaan als vergaderruimte van het regentencollege. Het hoofdgebouw aan de andere zijde van de hof bevatte de meisjesslaapzaal, de keuken en de zogenoemde 'stoof', de vierkante ruimte aan de zuidzijde waarvan we niet weten waarvoor die in gebruik was. (Een mogelijkheid is dat hier de jongens en meisjes een gezamenlijke eetzaal hadden.) Tussen tuin en hoofdgebouw ligt de meisjesplaats (de buitenruimte voor de meisjes); de jongensplaats ligt centraal binnen het gebouwencomplex, ter plekke van de voormalige kloosterhof.

Vanuit het hoofdgebouw loopt een gang langs de westzijde van de kerk met drie bochten door tot aan de tuin. De ruimten die aan deze gang liggen vormen de noordwestvleugel, van waar een pad door de tuin loopt tot de poort aan de Springweg. In een gebouw ten noorden van deze poort lagen langs de Springweg oorspronkelijk de ziekenzalen. De gebouwen op de plattegrond links van de tuin vormen de langgerekte zuidwestvleugel. Dit bouwdeel behoort niet tot het oorspronkelijke Regulierenklooster en is pas later tot standgekomen. In de beginperiode bestonden vrijwel alle bouwdelen – met uitzondering van de kerk en de toren – uit één laag met een kap. De zolderruimtes zijn voorzover bekend gedurende de eerste decennia vrijwel alleen gebruikt voor opslag, bijvoorbeeld van koren, erwten en turf.

De eerste jaren

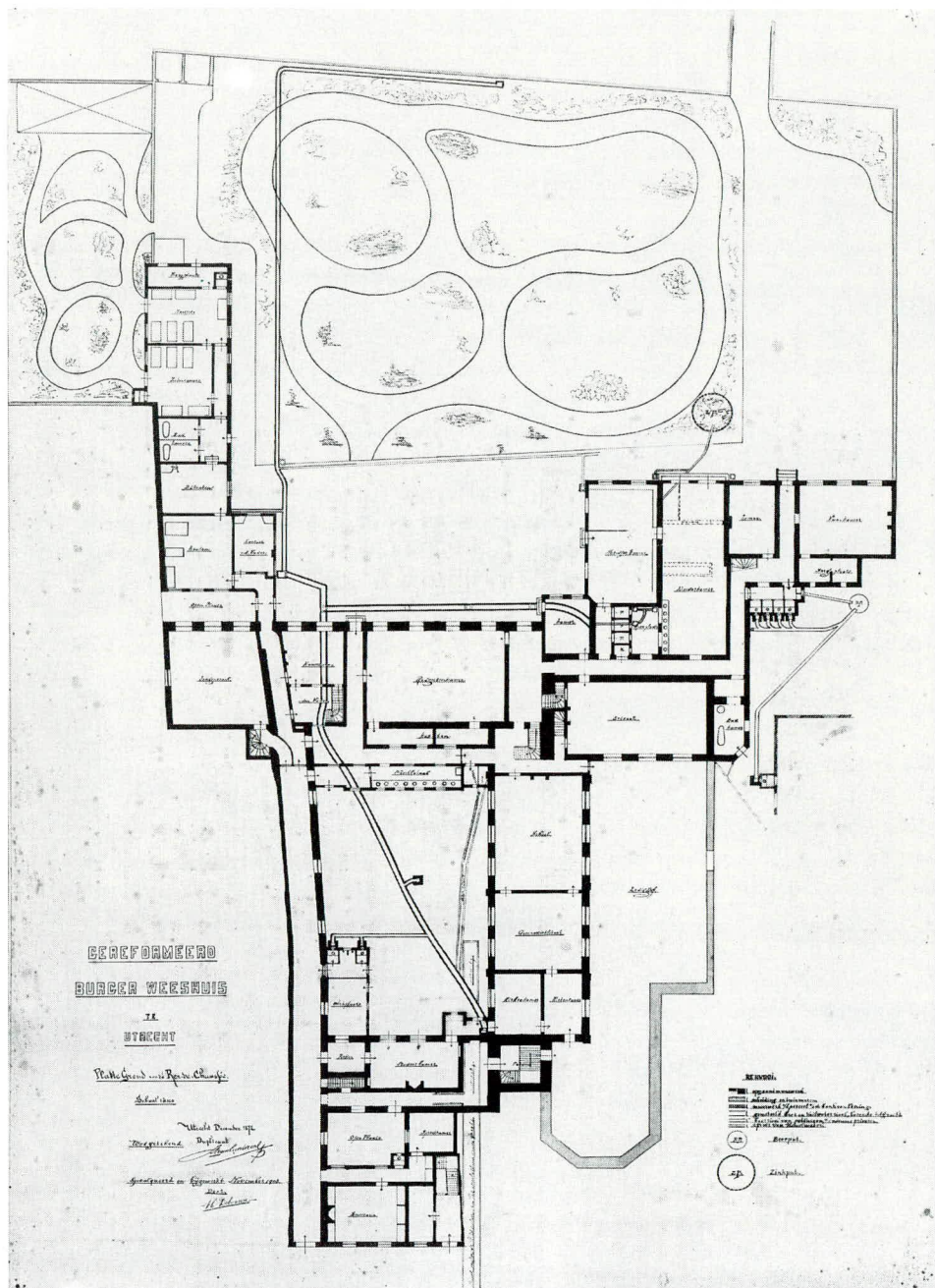
In 1617 vond een ingrijpende verbouwing plaats en werd een begin gemaakt met de bouw van de zuidwestvleugel langs de tuin. Hier vinden we utilitaire ruimten als de zomerkeuken, het washok en, na een verdere uitbreiding in 1655, een turfschuur. De belangrijkste verbouwingen betroffen het hoofdgebouw, dat met een verdieping werd verhoogd en als geheel onder één kap werd gebracht. In dit vergrootte hoofdgebouw werden vervolgens in de al genoemde 'stooft' de jongenseetzaal ondergebracht, direct naast de keuken die werd gehandhaafd, en op de nieuwe verdieping de jongensslaapzaal. Aan het einde van de lange gang was linksaf de toegang tot een traptorentje, van waaruit de jongens hun slaapzaal op de verdieping en de eetzaal op de begane grond konden bereiken. De meisjesslaapzaal bleef op dezelfde plaats gehandhaafd, dus rechts van de keuken. Met de verplaatsing van de jongensslaapzaal was er in het zuiderpand ruimte vrijgekomen voor een 'Meysgenswerkplaats'.

57

Om nu contact tussen de jongens en de meisjes te voorkomen, werden een aantal maatregelen genomen. Op de jongensplaats werden scheidingswanden geplaatst, waardoor de jongens vanaf de hof geen zicht hadden op de verblijfsruimten van de meisjes in het zuiderpand. Ook de deur aan het eind van de gang rechts, dus tegenover de toegang tot de traptoren daar, was gesloten, om vermenging van de sexen te voorkomen. Het komt er in het kort op neer dat grofweg over de oost-west-as van het gebouwencomplex een tweedeling was aangebracht tussen jongens- en meisjesruimten. Tevens lagen de verschillende ingangen voor de jongens en meisjes ver uit elkaar: de poort aan de Springweg werd gebruikt door de meisjes; de jongens hadden toegang tot het huis vanaf de Oudegracht.

Van de situatie in de noordwestvleugel (het deel ten westen van de kerk) is na de verbouwing van 1617 ook meer met zekerheid bekend. Hier was de regentenkamer gesitueerd, evenals de bakkerij. De ziekenzalen aan de Springweg zijn na 1619 opgeheven, toen het pand waarin deze zalen waren ondergebracht werd verbouwd tot woningen. Vermoedelijk werden de zieken nadien verpleegd op de slaapzalen en niet langer in afzonderlijke ruimten.

Rond 1642 werden de eet- en slaapzaal voor de meisjes omgeruild: de slaapzaal kwam op de begane grond van het zuiderpand en de eetzaal kwam direct naast de keuken. Door deze wijziging was de organisatie van de ruimte opnieuw verbeterd. De eetzaal lagen goed bereikbaar ter weerszijden van de keuken, terwijl de slaapzalen verder van elkaar verwijderd waren. Met het bereiken van deze toestand brak een lange periode aan waarin naar verhouding weinig aan de gebouwen werd veranderd. Rond het midden van de negentiende eeuw echter zouden opnieuw ingrijpende veranderingen plaatsvinden om tegemoet te komen aan de hogere eisen die, ook op ruimtelijk gebied, aan de verzorging van de kinderen werden gesteld.

Meer ruimte voor het Weeshuis

De plattegrond van 1872 geeft een goed beeld van de nieuw ontstane situatie, waarin het Weeshuis over veel meer effectieve ruimte kon beschikken. Een aantal activiteiten die van oudsher tot de vaste routine van het Weeshuis behoorden, zijn namelijk in de loop van de negentiende eeuw afgestoten. Zo werd het wassen vanaf 1845 uitbesteed en is de bakkerij in 1872 opgeheven. De bakkerswoning in het huis aan de Oudegracht was al in 1838 vrijgekomen en verbouwd. Het uitbesteden van de was had ook gevolgen voor het gebruik van de zomerkeuken, die tevens als waskeuken dienst deed. Nu dat niet langer nodig was, kon de zomerkeuken in de zuidwestvleugel volledig worden gebruikt voor het bereiden van de maaltijden. Daardoor kwam de winterkeuken in het hoofdgebouw voor andere doeleinden beschikbaar.

De meest ingrijpende veranderingen betreffen de noordzijde van de hof. Van de kerk en de toren is weinig anders meer terug te vinden dan muurrestanten. De kerk, die in vroeger tijden voor kerkdiensten en het begraven werd gebruikt, werd in 1864 afgebroken. De toren was al in 1839 zover gesloopt, dat het dak van het zuiderpand over de restanten kon worden doorgetrokken. De noordwand van de hof is bewaard gebleven in de bebouwing ter plekke van het oude zuiderpand. Daar bevindt zich een naar het noorden uitgebreid bouwblok. Het grootste deel van de voormalige kerkruimte is veranderd in een 'Ledig Erf'.

Een voor de hand liggende verklaring voor het gebruik van veel meer ruimte door het Weeshuis zou de toename van het aantal opgenomen wezen kunnen zijn. Maar het aantal wezen was juist teruggelopen van ongeveer honderddertig rond 1800 tot ruim zestig rond 1900. De extra mogelijkheden van het gebouwencomplex werden dan ook niet benut voor de verpleging van meer wezen, maar voor het verbeteren van de zorg voor de kinderen door ze letterlijk meer ruimte te geven. Die ontwikkeling was het gevolg van de gewijzigde ideeën over de wezenzorg die zich eerst manifesteerden in de achttiende eeuw, maar vooral in de negentiende eeuw van grote en praktische invloed waren op de opzet van de ziekenverzorging en hygiëne, het onderwijs en de opvoeding.⁴

De zorg voor de gezondheid

Al in 1741 werd door het regentencollege een discussie gevoerd over een aparte ziekenzaal. De noodzaak daarvan werd onder ogen gezien, omdat men begreep dat de verpleging van zieken op de slaapzalen vaak tot besmetting van gezonde kinderen leidde. Bovendien was enkele jaren daarvoor al duidelijk geworden dat de hygiëne op de slaapzalen zeer te wensen overliet: een belangrijke reden voor het verplaatsen van de meisjesslaapzaal in 1738 was dat er zoveel ongedierte huisde dat de oude inrichting volledig moest worden uitgebroken. De regenten besloten dan ook tot de inrichting van twee ziekenzalen in het zuiderpand. Het gevolg daarvan was dat de plaats voor dat zuiderpand verder moest worden opgedeeld, zodat de jongensziekenzaal naast de toren een eigen plaatsje kreeg. Daarop kwamen maar liefst drie secreten te staan, die zoals gebruikelijk in die tijd met het riool in open verbinding stonden. Het is dan ook niet verwonderlijk dat we in de archiefstukken regelmatig opmerkingen aantreffen over de stankoverlast van de secreten, in het bijzonder over die naast de ziekenzalen. De plaatsing van die zalen was trouwens niet erg gelukkig, min of meer weggestopt in een hoek onder het hoge kerkgebouw, direct naast het sterfhuis en 't Prison'.

Maar de ziekenzorg zou in de loop van de negentiende eeuw verder worden verbeterd, ondermeer door een groeiende overheidsbemoeienis en verfijning van de regelgeving voor gestich-

ten en hospitalen, waaronder de weeshuizen.⁵ De ontdekkingen in de medische wetenschap over de relaties tussen hygiëne, lichaamsverzorging en gezondheid speelden daarbij een belangrijke rol. Er werden nieuwe verpleegtechnieken ontwikkeld en dagelijkse lichaamsverzorging werd meer en meer vanzelfsprekend.⁶ Water was in dit verband in twee opzichten van belang. Het was enerzijds reinigingsmiddel, maar anderzijds verspreider van infecties en ziekten. Het belang van deugdelijke riolering en schone toiletten werd in toenemende mate beseft. Een aantal grote epidemieën maakte de regenten duidelijk dat de situatie in de ziekenzalen werkelijk onhoudbaar was en maatregelen niet mochten uitblijven.

De ruimtelijke gevolgen daarvan worden het eerst zichtbaar in de verbouwing van de zuid-westvleugel in 1848. Daar werden de turfschuur en andere aanbouwsels vervangen door ziekenzalen voor de meisjes. De nieuwe inzichten zijn duidelijk te herkennen. Om te beginnen zijn het ruime kamers met een overzichtelijke inrichting met eenpersoonsbedden. Per kamer is een gesloten toilet toegevoegd. Naast de ziekenkamers zijn twee ruime badkamers gebouwd. Zo was een goede hygiëne en lichaamsverzorging volop mogelijk. De voormalige bleek is ingericht als tuin waar de ziekenkamers op openen. De ziekenkamers en de tuin zijn gunstig op het zuiden georiënteerd. Bovendien is er ook aan de achterzijde een tuin, zodat er goed geventileerd kon worden. Aan de vereisten van licht, lucht en ruimte was door deze plaatsing ruimschoots tegemoet gekomen.

De ziekenkamers voor de jongens werden niet eerder dan in 1873 opgeknapt. Daartoe werden in het nieuwe zuiderpand de oostelijke kamers verbeterd en de scheidingsmuren en de secreten op de binnenplaats verwijderd.⁷ Met aan beide zijden een ruime open plaats was de directe omgeving van de jongensziekenkamers er aanzienlijk op vooruit gegaan. Tevens was voorzien in de mogelijkheid het voormalige comptoir, nu ingericht als studiekamer voor de jongens, als extra ziekenzaal te gebruiken in geval zich besmettelijke ziekten voordeden.⁸

61

Onderwijs en opvoeding

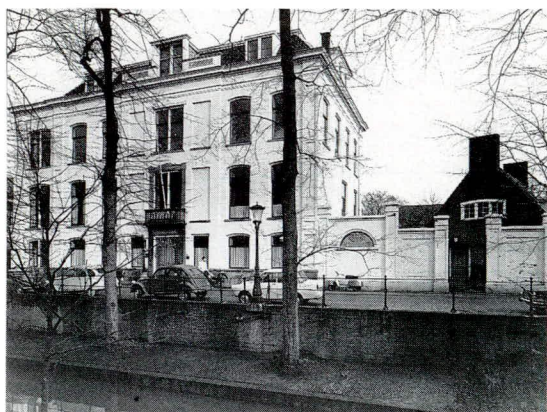
Nieuwe pedagogische inzichten leidden ertoe dat er naast de scheiding tussen jongens en meisjes ook een scheiding kwam tussen kleine en grote kinderen. Dat had voor de indeling van het Weeshuis een grote differentiatie van de ruimten tot gevolg. Voor een betere ontwikkeling van de kinderen werd het namelijk nodig bevonden voor elke groep afzonderlijke ruimten af te scheiden. De kleintjes kregen in de jaren veertig van de negentiende eeuw eigen slaapzalen en in oktober 1873 werd de huiskamer voor de kleinsten (de voormalige bakkerij) met een feestje ingewijd. Hun eigen speelterrein hadden ze op het door de afbraak van de kerk vrijgekomen terrein. Tegelijk probeerde men in het Weeshuis de situatie van een regulier huisgezin zoveel mogelijk te benaderen. Het diende er huiselijk en gezellig te zijn. Daarom zaten alle kinderen gezamenlijk aan tafel en werden vele avonden met de binnenvader en -moeder doorgebracht in de eet- en recreatiezaal, gelegen ten westen van het 'Ledig erf'.

Een ander aspect van de veranderde houding tegenover kinderen wordt duidelijk uit de toename van onderwijslokalen in het Weeshuis. In de beginperiode was er nog geen afzonderlijke ruimte ingericht voor het onderwijs; hiervoor werden naar alle waarschijnlijkheid de eetzalen gebruikt. Daar zaten kinderen van alle leeftijden bij elkaar. De oudere wezen die buiten het Weeshuis een ambacht leerden of een betrekking hadden, kregen in de uren tussen de middag les.

Sinds de Verlichting in de tweede helft van de achttiende eeuw groeide het besef dat het onderwijs moest worden gereorganiseerd. De ruimtelijke effecten werden in de loop van

Catalogusnummer 109, de lange gang.

Het gebouw aan de Nieuwegracht, toestand 1970.

de negentiende eeuw zichtbaar. Zo was het voormalige comptoir sinds de verbouwing van 1839 in gebruik als teken- en studielokaal voor studie en lessen buiten de schooluren om. De oude regentenkamer werd in 1842 naaikamer voor de meisjes die hun basisopleiding hadden voltooid en nog geen betrekking hadden. In 1848 kwam er op de jongensplaats een werkplaats en tevens een gymnastiektoestel. Tenslotte richtte men voor gymnastiekoefeningen, waarvan het belang steeds meer werd onderkend, een speciale ruimte in naast het schoollokaal. Beide lokalen werden na de afbraak van de kerk uitgebreid en opgeknapt.

Tot slot nog een enkele opmerking over een aspect dat in ruimtelijk opzicht veel minder aan de oppervlakte treedt. Het is meer dan de voorgaande onderwerpen verborgen in details en subtiele onderlinge positioneringen van ruimtes. Het betreft het regime van 'toezicht' dat in de loop van de negentiende eeuw geleidelijk het dagelijks leven van de wezen doordrong. Dit toezicht werd onder andere bewerkstelligd door de toename van het aantal volwassenen in het Weeshuis (portier, suppoosten e.d.). Ruimtelijke effecten van de uitbreiding van het toezicht zijn zeker terug te vinden en blijken bij aandachtige bestudering zelfs in ruime mate aanwezig. Ze zijn echter van een kleinere schaal, waardoor ze zich vaak niet direct herkenbaar presenteren. We noemen hier de situering van de slaapkamertjes voor de volwassenen naast de kinderslaapkamers; een nieuwe kastconstructie, waarbij de kinderen alleen onder toezicht van volwassenen bij hun eigendommen konden komen; de portierskamer naast de ingang aan de Oudegracht waardoor de weeskinderen beter in de gaten konden worden gehouden.

Het Weeshuis aan de Nieuwegracht

63

L.L.M. Smit

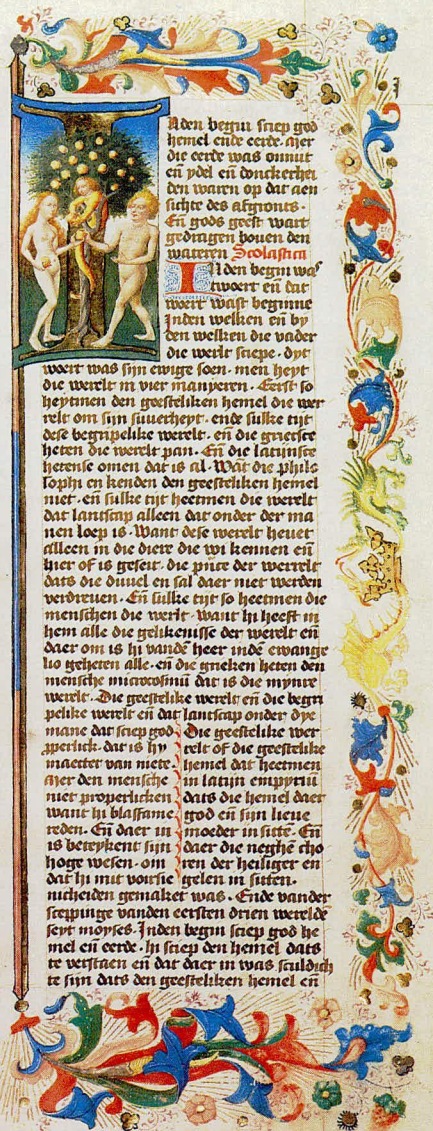
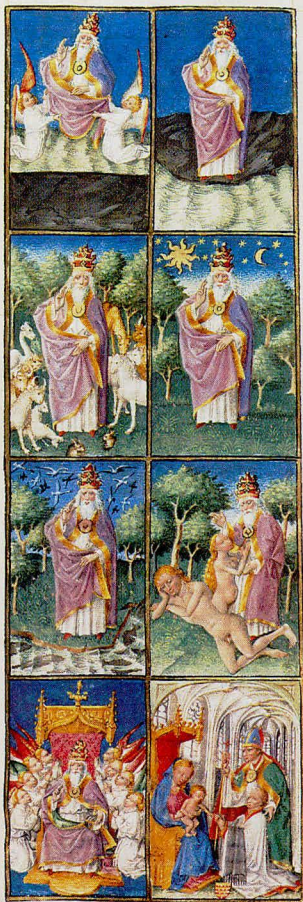
Het aantal weeskinderen was in het begin van de twintigste eeuw zo klein geworden dat er binnen het college van regenten stemmen opgingen om te zien naar een kleinere en betere behuizing. In 1918 deed zich de gelegenheid voor een nieuw onderkomen aan te kopen. In de discussie die daarop volgde werd een droevig beeld geschilderd van het voormalig Regulierenklooster. De vele in de negentiende eeuw uitgevoerde verbeteringen konden de oorsprong van het gebouw niet verhullen: een oud klooster dat onbehaaglijk, kil, vochtig en somber was. Het gebouwencomplex was zo uitgestrekt dat voldoende toezicht op de kinderen onmogelijk was. De kosten voor onderhoud, verwarming en verlichting waren veel te hoog. De privaten stonken, de waterleidingen bevroren bij de minste vorst, de ziekenkamer was te veraf gelegen. De bestaande inrichting voldeed niet meer aan de pedagogische, hygienische en economische eisen van de tijd. Gevreesd werd ook dat de overheid – het Rijkstoezicht op de Volksgezondheid – zich nader zou gaan beraden op de verzorging van wezen en het Gereformeerd Burgerweeshuis wel eens zou kunnen verplichten tot ingrijpende verbetering van de behuizing aan de Oudegracht.

De gelegenheid die zich voordeed werd geboden door een van de regenten zelf. Mr. J.F. de Beaufort wilde zijn woonhuis aan de Nieuwegracht 98 voor een bijzonder aantrekkelijke prijs van de hand doen.⁹ Het fraaie pand aan de Nieuwegracht 'Onder de linden' was in de ogen van de regenten zeer geschikt. Het aanbod werd dan ook van harte aanvaard. De verhuizing zou echter nog enige tijd op zich laten wachten, omdat het niet zo snel lukte het onderkomen aan de Oudegracht kwijt te raken. Het werd uiteindelijk in 1926 verkocht aan de N(eder-

landse) V(ereeniging) voor Spoor- en Tramwegpersoneel. Tegenwoordig is het zogenoemde 'N.V. Huis' in gebruik bij de Stichting Tivoli en worden er popconcerten en andere jongeren-evenementen georganiseerd.

Het statige herenhuis van De Beaufort moest natuurlijk worden aangepast aan de nieuwe bestemming. Opvallend is dat na de verbouwing de organisatie van de ruimte in principe gelijk is gebleven aan die in de vroegere lokatie tussen Springweg en Oudegracht. Centraal liggen de huiskamer en slaapkamer van de binnenvader en -moeder, op de eerste en tweede verdieping. Ook de scheiding tussen jongens en meisjes en tussen grote en kleine kinderen vinden we terug in de verdeling van de kamers. De jongens krijgen opnieuw een eigen ingang tot de voor hen bestemde ruimten aan de noordzijde van het pand. De ziekenkamer en slaapzalen voor grote en kleine meisjes liggen in de zuidelijke helft van het huis. Daar bevindt zich – boven de eetkamer op de begane grond – ook de regentenkamer. Deze situatie zou in grote lijnen worden gehandhaafd totdat in de jaren vijftig als gevolg van de reorganisatie van het Weeshuis het gebouw ingrijpend moest worden veranderd. Er vond toen een horizontale scheiding van functies plaats: de benedenverdieping werd bestemd voor gemeenschappelijk gebruik; op de eerste verdieping kwamen de groepsverblijven en op de tweede verdieping de slaapkamers: de tot dan toe vrijwel ongebruikte zolder werd opgedeeld in verschillende kleinere vertrekken voor het inwonend personeel en voor enkele oudere kinderen. De leiding van het personeel vertrok echter uit het huis. Voor het gezin van de binnenvader en -moeder werd in 1957 direct naast Nieuwegracht 98 een nieuwe woning gebouwd. Deze scheiding in huisvesting van kinderen en 'vader en moeder' markeert het einde van het gebruik van het huis aan de Nieuwegracht als traditioneel weeshuis. De regentenkamer is echter tot op de dag van vandaag in de oude vorm gehandhaafd en herinnert de broederschap van het Evert Zoudenbalch Huis aan een lang en rijk verleden.

1. De tekening is gekopieerd door W.C. Loran in zijn *Overzicht der Stichting des Heeren E. Zoudenbalch*, GAU, archief EZH, inv.nr. 1.
2. GAU, archief EZH, inv.nr. 47, 3 februari 1583.
3. De informatie over de bouwgeschiedenis van de lokatie van het Weeshuis aan de Oudegracht/Springweg is grotendeels ontleend aan een ongepubliceerd archiefonderzoek van de heer W. Annema, dat zich bevindt in het Archeologisch en Bouwhistorisch Centrum te Utrecht.
4. De informatie over de geschiedenis van het Weeshuis in de negentiende en twintigste eeuw is grotendeels ontleend aan J.J. Dankers en J. Verheul, *Als een groot particulier huisgezin. Opvoeden in het Utrechtse Burgerweeshuis tussen caritas en staatszorg, 1813-1990* (Zutphen, 1991).
5. Zie voor de toenemende overheidsbemoediging onder meer J. Donzelot, *The policing of families* (New York, 1979).
6. Zie bijvoorbeeld A. Corbin, *Pestdamp en bloesemgeur. Een geschiedenis van de reuk* (Nijmegen, 1986) en P. Perrot, *Werken aan de schijn. Veranderingen van het vrouwelijk lichaam* (Nijmegen, 1987), met name hoofdstuk 5 'De hygiënistische golf'.
7. Een opmerkelijk detail op de plattegronden van 1872 en de bijgewerkte versie van 1908 geeft de veranderingen op het gebied van de hygiëne en de privacy aan: openen de toiletten tegen de werkplaats op de jongensplaats in 1872 nog naar de plaats, in 1908 zijn ze afgezonderd van de plaats door middel van een portaaltje.
8. Zie voor de geschiedenis van het ziekenhuis als gebouwtype het invloedrijke werk van M. Foucault, *Naissance de la clinique* (Parijs, 1963).
9. Informatie over de aankoop, verhuizing naar en eerste verbouwing van Nieuwegracht 98 in GAU, archief EZH, inv.nr. 163. De bouwtekeningen – van de eerste verbouwing en van de verbouwing in de jaren vijftig – bevinden zich echter in het archief van de Stichting Evert Zoudenbalch Huis.

Iden begyn saey god
 hemel ende eerde. mer
 die eerde was onnut
 en ydel en donckerheit
 den waren op dar aen
 sichte des afgronts.
 En gods geest wart
 gedringen bouen den
 warren *solastium*
 Iden begyn wa
 lwoert en dar
 woert wast beginne
 inden welken en by
 den welken die vader
 die werlt saey. dyt
 woert was sijn ewige soen. men heyt
 die werlt in vier manieren. eerst so
 heytmen den geesteliken hemel die wer
 relt om sijn suetheit. ende sulke tyt
 dese begripelike werlt. en die ghesce
 heren die werlt pan. en die lanstijne
 heren omen dat is al. Wat die phile
 sophi en kenden den geesteliken hemel
 niet. en sulke tyt heetmen die werlt
 dar lanstijne alleen dar onder der ma
 nen loep is. Want dese werlt heuet
 alleen in die diere die wi kennen en
 hier of is geseit. die puer der werlt
 dats die diuel en sal daer niet werden
 verdriuen. En sulke tyt so heetmen die
 menschen die werlt. Want hi heeft in
 hem alle die geelikenste der werlt en
 daer om is hi vande heer inde ewange
 lio gheheten alle. en die ghenen heeten den
 mensche *microcosmus* dat is die mynre
 werlt. Die geestelike werlt en die begri
 pelike werlt en dar lanstijne onder dye
 mane dar saey god. Die geestelike wer
 pelike dat is hi. reit of die geestelike
 maeter van mere. hemel dar heetmen
 mer den mensche in latijn *egyptus*
 niet propereliken. dats die hemel daer
 want hi blasseme. god en sijn lieue
 reden. En daer in moeder in sijn. En
 is beteykent sijn. daer die neghe cho
 hoge wesen. om ren der heiliger en
 dat hi mit vorse gelen in suten.
 nichen gemaker was. Ende vander
 seppinge vanden eersten drien werlde
 seyt moyses. Inden begyn saey god he
 mel en eerde. hi saey den hemel dats
 te versien en dar daer in was sculdich
 te sijn dats den geesteliken hemel en

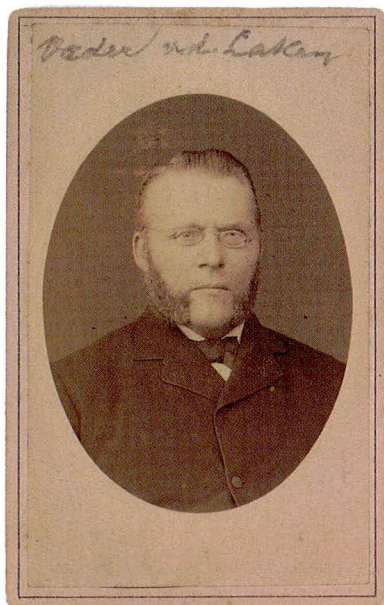

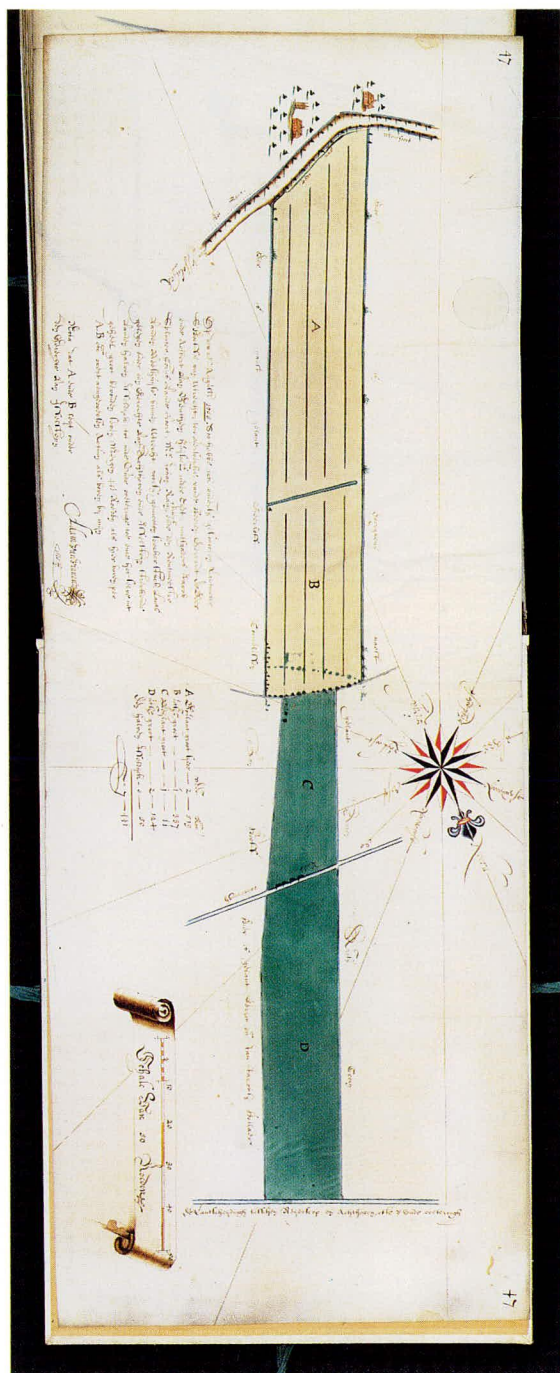

Catalogusnummer 45.

Catalogusnummers 62 en 108, fotoportretten van binnen-
vader en -moeder Van der Laaken en van de weesmeisjes
Grada Honthorst en Maria Pleizier.

Catalogusnummer 70.

Catalogusnummer 93.

Catalogus met toelichtende teksten

1

'Overzicht der Stichting des Heeren E. Zoudenbalch'. Handschrift in drie delen, samengesteld 1829-1830 door binnenvader W.C. Loran. Deel 1; deel 2: naamlijst van de huismeesters vanaf 1561; deel 3 'Betreffende de doorlopende zedelijke gesteldheid des gestichts': met kritiek op het straffensysteem en op de rol daarbij van de regenten en de binnenvader van het Weeshuis.

GAU, archief EZH, inv.nr. 1.

2

Zilveren zegelstempel van het zegel van het St. Elisabethgasthuis, 1585.

CM in bruikleen van EZH, catalogus 1928, nr. 3319.

3

Gekalligrafeerde, ingekleurde feestzang ter gelegenheid van het 400-jarig bestaan van het Weeshuis, 1891.

GAU, archief EZH, inv.nr. 5.

4

Bronzen penning op het vierde eeuwfeest van het Gereformeerd Burgerweeshuis, 1891.

CM, catalogus 1928, nr. 3321.

74

De stichting in 1491

5

Raads Dagelijks Boek, 20 januari 1489. Besluit van burgemeesters en raad om een akte af te geven waarbij de stichting van het Weeshuis werd goedgekeurd.

GAU, SA I, inv.nr. 13, f. 13^r.

6

Stichtingsbrief van het St. Elisabethgasthuis, 1491, met akte van bevestiging door bisschop David van Bourgondië, 1492.

GAU, BA II, inv.nr. 1000.

7

Johannes Ludovicus Vives, *De subventionem pauperum* (Parijs, 1530). Dit werk heeft grote invloed uitgeoefend op het denken over armenzorg.

Bibliotheek Universiteit van Amsterdam, signatuur 288 F 47.

8

In Engeland vervaardigde wijnglazen met de afbeelding van de gekroonde in habijt geklede Heilige Elisabeth met een knielende jongen. Op de achterzijde van de cuppa staat: ELISABETH. Decoratie Noordnederlandse radgravure. Ca. 1750.

EZH.

Evert Zoudenbalch

9

Akte van aanstelling door paus Nicolaas V van Evert Zoudenbalch, domkanunnik te Utrecht, tot pauselijk nuntius en ontvanger van de inkomsten van de pauselijke schatkamer in het bisdom Utrecht, 1448.

Rijksarchief in Utrecht, familiearchief Zoudenbalch, inv.nr. 1.

10

Cartularium van de particuliere goederen van Evert Zoudenbalch, (1242) 1457-1502. In een cartularium werden de eigendomsbewijzen en andere belangrijke akten afgeschreven. Evert Zoudenbalch sticht een vicarie op het altaar van St. Elisabeth in de Buurkerk, 1491.

Rijksarchief in Utrecht, familiearchief Zoudenbalch, inv.nr. 50, f. CCXXVII-CCXXVIII.

11

Verzoekschrift van Maria Anna Mackers, weduwe van Alardus Zoudenbalch, aan de regenten van het Weeshuis om haar en haar twee kinderen financiële steun te verlenen, 1744. De regenten besloten voor het zoontje 100 gulden per jaar uit te trekken tot het in het Weeshuis kon worden opgenomen.

GAU, archief EZH, inv.nr. 150.

Evert Zoudenbalch geportretteerd¹

75

Door de eeuwen heen zijn zowel in de beeldende kunst als in de kunstnijverheid talloze portretten vervaardigd. Geen ander genre in de kunst heeft een functioneler karakter dan het portret. Het ligt nogal voor de hand dat van een heer van stand als Evert Zoudenbalch, die 'proost va(n) Maestricht, can(unnik) en(de) thesau(rie)r in den Dom t'Utrecht, heer va(n) Ork, en(de) Emeloort, fondat(eu)r va(n) arme wesen t'Utrecht' was, zoals op één van zijn portretten vermeld staat, een aantal beeltenissen is gemaakt. Van die contereitsels zijn er enkele bewaard gebleven. Ze komen in deze bijdrage aan de orde. In het bijzonder wordt aandacht besteed aan het portret dat als bruikleen van Het Evert Zoudenbalch Huis bewaard wordt in het Centraal Museum.

In het archief van het Gereformeerd Burgerweeshuis, dat berust in de Gemeentelijke Archiefdienst van Utrecht, zijn enkele stukken uit 1604 aanwezig, die wel nadere informatie bieden over de oorspronkelijke bestemming van het portret van Evert Zoudenbalch, maar niet over de ontstaansdatum. De bewuste archivalia bevestigen de gangbare opvatting dat het portret bestemd was voor het Sint Elisabethsgasthuis, waarvan Zoudenbalch de stichter was. De archiefstukken geven bovendien specifiekere informatie. De huismeesters vermelden namelijk dat 'dschilderye in questie eerst inde kerck van Sinte Elisabeth ende nae het affbreecken vanden inde broeders camere van den weeshuys tot memorie vanden fundateur gehangen heeft'.

Waarschijnlijk heeft Evert Zoudenbalch het portret bij de stichting in 1491 aan het St. Elisabethgasthuis geschonken. Het blijft echter een open vraag of het schilderij al meteen in de Weeshuiskerk werd geplaatst. Dat is best mogelijk, maar het kan ook gebeurd zijn na het overlijden van de 'fundateur'. Maar hoe dan ook, het portret deed na het overlijden van Evert Zoudenbalch zonder twijfel dienst als memorietafel ter nagedachtenis aan de stichter.

Daar, in de Weeshuiskerk, konden de weeskinderen, de overige bewoners en de passanten bij het portret bidden voor het zieleheil van de overleden weldoener. Ongetwijfeld beantwoordde dat aan de wens van Evert Zoudenbalch. Maar vóór het schilderij kon voldoen aan deze functie, zal het een andere rol hebben gespeeld. Middels het portret was de stichter als het ware in eigen persoon aanwezig. Zoudenbalchs portret, dat naar alle waarschijnlijkheid uit 1491 dateert, is niet het enige exemplaar dat tijdens zijn leven werd vervaardigd. Afgezien van zijn beeltenis op een miniatuur in de zogeheten 'Bijbel van Evert Zoudenbalch', die bewaard wordt in de Österreichische Nationalbibliothek te Wenen zijn echter geen portretten bewaard gebleven die met zekerheid dateren van vóór 1503, het jaar van Zoudenbalchs overlijden. Een kopie, die bewaard wordt in het Bonnefantenmuseum te Maastricht, de stad waar Zoudenbalch proost was van het kapittel van St. Servaas, benadert nog het meest het Utrechtse portret wat datering betreft. Het Maastrichter portret is echter minder fraai uitgevoerd dan het Utrechts schilderij. Een tweede, vermoedelijk 18de eeuwse kopie, kwam al ter sprake in verband met het opschrift. Van geen van de genoemde portretten is de maker bekend. Dat is wel het geval bij een kopie die in bezit is van het Sint Hieronymus Verpleeghuis te Utrecht. Dat portret is blijkens de signatuur geschilderd, of beter gezegd gekopieerd door Anthonius Fock (1852-1910). Het is niet uitgesloten dat Fock dit portret in 1875 heeft geschilderd. In dat jaar werd namelijk aan de Maliesingel, waar thans het Verpleeghuis is gevestigd, het Katholieke Weeshuis geopend. Dat weeshuis was vanaf de 18de eeuw tot de verhuizing in 1875 ondergebracht in de voormalige woning van Evert Zoudenbalch in de Donkerstraat. Tot slot bestaat er nog een getekende kopie, die in 1878 werd gemaakt door Anthony Grolman. Deze versie bevindt zich in de Iconografische Atlas van de Gemeentelijke Archiefdienst Utrecht.

Het portret van Evert Zoudenbalch, dat zich als bruikleen van Het Evert Zoudenbalch Huis in het Centraal Museum bevindt, is onbetwistbaar het belangrijkste uit de serie bewaard gebleven exemplaren. Dat geldt zowel voor de artistieke kwaliteit als voor de historische context. De overige stukken hebben vooral betekenis als expliciete getuigenissen van de waardering die Evert Zoudenbalch door de eeuwen heen te beurt is gevallen.

(JALDM)

12

Anoniem Utrechts meester, portret van Evert Zoudenbalch, 1491.

CM in bruikleen van EZH, inv.nr. 18451.

13

Anoniem Utrechts meester, portret van Evert Zoudenbalch, eind 17de of 18de eeuw.

EZH.

Levensschetsen van weeskinderen

In de loop van bijna vijf eeuwen Weeshuis zijn enkele duizenden kinderen ingenomen. De meesten hebben het traditionele patroon gevolgd: verzoekschrift tot opnemning, behandeling van het verzoekschrift door de vergadering van de regenten, inschrijving, uitreiking van de wezenkleding, uitbesteding van de jongens bij een ambachtsman of voor de meisjes het verblijf in de naaikamer, en tenslotte de 'uitkleding', de wijde wereld in met een goede uitzet. De meesten hunner hebben een braaf en oppassend bestaan geleid, zowel binnen als buiten het Weeshuis. Veel sporen laten dergelijke mensen in de archiefstukken niet na. Anders is het gesteld met personen die afwijken van de norm, zowel in positieve als in negatieve zin.

Met de keuze van een aantal wezen wier levensloop summier wordt geschetst, wil dan ook niet gezegd zijn dat hiermee een correct beeld wordt gegeven van het 'gemiddelde' weeskind. Wel tonen deze beschrijvingen een aantal aspecten van het leven in en rond het Weeshuis.

Jannigje Anthonis

Op 1 juli 1638 wordt in de vergadering van de regenten meegedeeld dat het weesmeisje Jannigje Anthonis zwanger is. Zij is dan al 34 jaar oud en sedert 28 december 1611 in het Weeshuis opgenomen, na het overlijden van vader Anthonis Thonisz. in 1610 en moeder Dirckgen in 1611. Besloten wordt om haar uit te besteden zodat de bevalling niet binnen het huis zal plaatsvinden. Hierbij zal ook het belang van het meisje (de schande) een belangrijke rol hebben gespeeld. Na de bevalling zal zij worden opgenomen in het tuchthuis van Gouda, waarmee is overeengekomen dat Jannigje voor 72 gulden 's jaars wordt 'getuchtet ende vorders onderhouden'. Aldus gebeurt. Jannigjes kind is geen lang leven beschoren. Terwijl Jannigje in Gouda verblijft wordt het in juni van het volgende jaar in de Regulierenkerk (de kerk van het Weeshuis) begraven. In 1640 besluiten de regenten Jannigje ondanks de kosten 'uut consideratien' nog maar een poosje te laten zitten 'om vorder verloep te voercomen'. In 1644 – na 6 jaar tuchthuis! – schrijft Jannigje zelf een brief met het verzoek haar te laten gaan. Dit verzoekschrift komt op 1 september bij de regenten ter tafel. Men oordeelt het beter om haar nog maar een paar jaar te laten zitten. Jannigje herhaalt op 28 december 1645 haar verzoek, doch tevergeefs. Op 22 september 1655 blijkt de regenten dat Jannigje, 'al hoochbedacht synde', nu reeds 17 jaar in het Goudse tuchthuis verblijft. We mogen aannemen dat ze eigenlijk vergeten is. De regenten besluiten nu ten langen leste haar geval aan de vroedschap voor te leggen. Misschien kan een gasthuis, of anders de Aalmoezenierskamer of de Ambachtskamer, zich haar lot aantrekken. Zonodig zullen de regenten in overleg treden met hun collega's van het H. Kruisgasthuis voor oude vrouwen.

(PJVD)

77

14

Overeenkomst tussen de regenten van het Weeshuis en die van het tuchthuis in Gouda over de plaatsing van Jannigje Anthonis in laatstgenoemde inrichting, 1638.

GAU, archief EZH, inv.nr. 49.

De vestiging aan het Vredenburg

15

Plattegrond van de stad Utrecht, 1572. Ets, gedeeltelijk ingekleurd, uit G. Braun en F. Hogenberg, *Civitates orbis terrarum*.

GAU, THA, TA Ab 30.

16

L.P. Serrurier, Gezicht op de binnenplaats van de lokatie Vredenburg naar de toestand rond 1570, ca. 1730.

GAU, THA, TA Zf 7.1

Syt mit beindelych vaeccoudact, de E. Hogenhuy
 vant Weessingh sinne die Edele Weesse, he amme
 side de E. Hogenhuy vant Trefsingh, sinne die Edele
 Gonde, he ander. Rye, op conditie side nase gelyckende
 de eerts dag de E. Hogenhuy vant Trefsingh, sulke
 mit vreesingh immenins, fimmets Tonis igt omme
 aldade gelyckende, ende vordet ondesond' he eerts in
 cost ende deanch, nothens andere poverment, dat dat h
 is poffte hant voren gelyc sal arbeijt ende eerts
 d'ander dei poffte, elckel de voren Hogenhuy vant Weessingh
 gelyc is voregelyc, ende by gelyckende aangenomen te das
 wane vore h. E. vreesingh gelyc ende vreesingh by d'el inde
 by himmens ende aenbaen vant nase te deasag
 an Hogenhuy vant Trefsingh vreesingh de somer was hestentfich
 gelyc, gelyc ondesondende vreesingh, d'el vreesingh hant
 gelyc gelyc ondes, he deasag was alle hestent. d'
 hestent is vreesingh d'el eerts, ondesingh ondesingh
 d'el was gelyckende hant ondesingh ondesingh, 10 pty igt
 novemb 1630. Pilo novo

Conclis vande Edele
 2 H 11: 2 H 11: 2 H 11:
 poffte vore hant
 Gandamboet hestent
 11-11-11-11-11
 Poverment Weessingh
 d'el Conclis hestent

Gekalligrafeerd afschrift van de akte van oprichting in 1561 van de broederschap, 1655.

GAU, archief EZH, inv.nr. 22.

De regenten

De regenten van het Weeshuis waren regent in een dubbele betekenis. Zij bestuurden de instelling en maakten tevens onderdeel uit van de betrekkelijk kleine elite die in de Republiek de politieke lakens uitdeelde: het regentenpatriciaat. Ook in Utrecht vormden deze adellijke en koopmansgeslachten een netwerk waarin vrijwel alle aanzienlijke functies op politiek en maatschappelijk terrein samenkwamen. Het lidmaatschap van de vroedschap of het gerecht werd doorgaans gecombineerd met posten als kerkvoogd, gasthuismeester en schoolbestuurder. Een huis op stand aan de gracht, grondbezit in de provincie, een juridische graad, het lidmaatschap van de gereformeerde kerk en een ambtelijk of semi-ambtelijk beroep, ziedaar een aantal belangrijke ingrediënten waaruit het regentenpatriciaat was gevormd. In de loop der jaren hebben leden van vele vooraanstaande Utrechtse geslachten deel uitgemaakt van de broederschap der regenten, bijvoorbeeld de families Van der Muelen, Splinter, De Goijer, Van Nellesteijn, Martens, Voet van Winssen en Ram.

18

Gouden rozenobel, Utrecht, z.j. (1583, 1584, 1600, 1601). Omschrift voorzijde: MONE NOVA ORDIN TRAIECTEN; omschrift keerzijde: CONCORDIA RES PARVAE CRESCUNT.

EZH.

19

Gedrukte nieuwwaarswensen van de weeskinderen aan de vroedschap van de stad Utrecht en de regenten van het Weeshuis, 1726 – 1749.

GAU, Verzameling losse aanwinsten.

20

Wapenboek van 'De Heeren Regenten van het Gereformeerd Burger-Weeshuis te Utrecht die in den Jare 1809 vervolgens, zijn geïnstalleerd geworden'. Het wapenboek opent met de wapens van de superintenden ten Mr. Daniel van der Burgh, dekaan van het domkapittel, en Mr. Philips Ram, burgemeester van de stad. Daarna volgt een tweede titelpagina: 'Wapen-Boeck der Heeren Regenten van het Gereformeerd Burger-

Weeshuis aangelegd door den Binnenvader Willem Cornelis Loran, 1839'. Dit wapenboek wordt tot op de dag van vandaag bijgehouden.

EZH.

21

Fotoboek van 'De Heeren Regenten en Rentmeesters van het Gereformeerd Burger-Weeshuis te Utrecht sedert den jaren 1868'.

EZH.

22

Album met portretten van de regenten van het Weeshuis, aangeboden aan J. van der Laaken bij zijn afscheid als binnenvader van het Weeshuis, gevat in een beschilderde houten cassette, 1890.

GAU, archief EZH, inv.nr. 39.

23

Vervolg-naamlijst der Heeren Regenten, 1835-1903.

EZH.

80

24

Vervolg-naamlijst der Heeren Regenten,
1903-1980.

EZH.

25

Reglement voor de regentessen van het
Weeshuis, 1796.

GAU, archief EZH, inv. nr. 26.

De Regentenkamer

Vanouds beschikken de regenten in het Weeshuis over een eigen vertrek, waar zij hun vergaderingen en traditionele maaltijden houden. Dat is niet ongewoon. Verschillende regenten-colleges van liefdadige instellingen hebben een regentenkamer in gebruik in de instelling waarover zij het bewind voeren. Daarvan zijn er in Utrecht een aantal bewaard gebleven, zoals in de Fundatie van Renswoude en het Bartholomeus Gasthuis.

De regentenzaal van het Weeshuis aan de Oudegracht was luxueus en naar de heersende mode ingericht. Zo prijkte het portret van Evert Zoudenbalch, de stichter, aan de met goudleer behangen wand. Tussen 1697 en 1712 werden voor de Heerenkamer 36 Spaanse leren stoelen (waarvan er 32 door de heren zelf worden bekostigd), 116 bladeren goudleer, kroonsaij voor gordijnen, 16 gedrilde bokalen, bier- en andere glazen aangeschaft. In dezelfde jaren werden vier schilderijen schoongemaakt en werd het contereitsel van Zoudenbalch van vergulde letters voorzien door beeldhouwer Johan van Damast. Op 23 februari 1743 werd door de broederschap besloten de Heerenkamer die door de 'klijnheit en bekrompenheit' de regenten de nodige ongemakken bezorgde, te vergroten. Hiertoe werd de eetzaal van de meisjes tot nieuwe regentenkamer verbouwd. Op 13 juli kwam men overeen het plafond te laten stukadoren en de kamer evenals de vorige met goudleer te behangen. Voor de inrichting zal men gebruik hebben gemaakt van de aanwezige meubelen en schilderijen. Maar als aanvulling werden onder meer een vergulde kroon met acht armen en acht spiegelblakers aangeschaft bij de weduwe van Robert Rogers, nieuwe glazen bij Nicolaas van Vianen en J.F. Boomhoff en tafelmessen bij Christiaan van der Molen. In deze tijd was de broederschap op weelderige maaltijden gesteld, vandaar dat in 1756 vier dozijn zilveren lepels en vijf dozijn zilveren vorken werden gekocht bij de weduwe Coolhaas. Van dit bestek wordt tot op heden gebruik gemaakt, evenals van de fraaie gegraveerde bokalen en glazen. In 1760 werd het zilveren bestek aangevuld met een porseleinen servies, en ongeveer tegelijkertijd kocht men bij J. van Olst wijn- en bierglazen, roemers, bokalen en karaffen.

De Spaanse stoelen werden waarschijnlijk in 1828 vervangen, want uit dat jaar stamt een rekening van J.J. Blanken van 456 guldens en 75 stuivers voor stoelen voor de regentenkamer. Gedurende de gehele 19de eeuw waren er aankopen van glas- en aardewerk. In 1844 restaureerde spieglmaker en vergulder P.J. Clemens de kroon en zes hangspiegels. Eveneens werd de staat van de schilderijen regelmatig gecontroleerd. In 1926 werd het gebouw aan de Oudegracht verkocht aan de Nederlandsche Vereeniging voor Spoor- en Tramwegpersoneel. De wezen vonden een tijdelijk onderkomen op Maliebaan 11 en verhuisden op 25 april 1927 naar hun nieuwe onderkomen aan de Nieuwegracht 98.

In het voorlopig koopcontract van het gebouw aan de Oudegracht werd vermeld dat in de verkoop niet waren inbegrepen de gevelsteen van het huis, het goudbehang in de regentenkamer, de marmeren rand van de schouw en drie schilderijen.

Voor de inrichting van de nieuwe regentenkamer in de voormalige huiskamer van het nieuwe pand werden adviezen ingewonnen bij architect S. van Ravesteyn en kunsthistoricus W. Vogelsang.

Zij werden namens de broederschap begeleid door de regent W.A.J. Labouchere. Vogelsang stelde voor, gezien het 18de eeuwse goudleer, een Lodewijk XIV kamer in te richten. Daarvoor moest de lambrisering worden verhoogd en de deur en de schouw worden aangepast. De regenten bezichtigden diverse schouwen onder andere in het Wilhelmina-kinderziekenhuis, maar kochten uiteindelijk van het Centraal Museum een grijsmarmeren Lodewijk XV schoorsteenmantel en een Lodewijk XVI schoorsteenstuk – een zogenaamd witje – voorstel-

De regentenkamer in het gebouw aan de Nieuwegracht, toestand in 1970.

82

lende engeltjes met vruchten en kransen in een gesneden en vergulde lijst. Deze stukken maakten vóór 1921 deel uit van de 17de eeuwse stijlkamer in de voorganger van het Centraal Museum, het buitengoed Hoogeland. Na de verhuizing van de collectie in 1921 kwamen zij echter in depot terecht; directeur Schuylenburg verkocht de stukken vervolgens in 1926 met goedvinden van burgemeester en wethouders aan het Weeshuis. kennelijk is toen besloten

te kiezen voor een inrichting in Lodewijk XV stijl en gezien de datering van het goudleer is dit ook aannemelijker. De grijsgeaderde marmeren schoorsteenmantel kreeg onder toezicht van Vogelsang een houten boezem, groengeschilderd met goudkleurig snijwerk in Lodewijk XV stijl. Hierop werd het witje bevestigd. De lambrizing werd in de zelfde tint geverfd, door de regenten nog altijd 'Vogelsang-groen' genoemd. Op de schoorsteenmantel vonden twee 19de eeuwse verlakte kastanjevazen een plaats. De kasten en meubelen van de vorige regentenkamer maakten eveneens deel uit van de inrichting. De wanden werden opnieuw met het meeverhuisde goudleer behangen dat door de schilder Van Hilten was schoongemaakt en hersteld. De gordijnen waren eveneens door Vogelsang uitgezocht. De vergulde kroon werd gerestaureerd en van zijn overvloedige aanhangsels ontdaan. De 18de eeuwse spiegels en kandelaars versierden de wanden evenals diverse schilderijen waaronder het portret van Evert Zoudenbalch.

Op 16 december 1927 was de regentenkamer in oude luister hersteld. Deze inrichting heeft in de loop der jaren weinig veranderingen ondergaan. Het goudleer werd diverse malen gerestaureerd, voor het laatst in 1987 door de Maatschap ten behoeve van het restaureren en conserveren van Goudleer. Enkele kasten zijn door particulieren aan het Weeshuis in bruikleen gegeven.²

(SJW)

26

Twee foto's van de regentenkamer in het Gereformeerd Burgerweeshuis aan de Oudegracht door E.A. van Blitz, 1925.

GAU, THA, TA, Zb 1.7, nrs 8 en 9.

28

Spiegel in Lodewijk XV stijl met vergulde lijst en twee koperen blakers, ca. 1750.

EZH.

83

27

Gedeelte uit een baan wandbehang uit de regentenkamer, ca. 1743.

Vlak goudleer, veelkleurig beschilderd met exotische bloemtakken tegen een gouden grond met fijn ingeperst reliëf van bandwerk, ruiten en vruchten. Deze motieven zijn geïnspireerd door de Indiase katoenen sits.

EZH.

De maaltijden

In zijn stichtingsbrief uit 1491 bepaalde Evert Zoudenbalch dat in het Elisabethsgasthuis jaarlijks de naamdag van de Heilige Elisabeth (19 november) moest worden gevierd. In 1561 besloot de broederschap jaarlijks een refectiedag te houden op de maandag na Sint Elisabethsdag. Dan werd de jaarrekening afgesloten en trad de eerste huismeester af. In zijn plaats werd de tweede benoemd en er werd een nieuwe huismeester gekozen. Tegelijk vond de overdracht van de sleutels door de aftredende huismeester plaats onder de naam 'Traditio Clavium'. Dit alles geschiedde tijdens de refectiemaaltijd, waarbij de wijn rijkelijk vloeide. In tijden van tegenspoed vond de refectiedag niet plaats, bijvoorbeeld toen Utrecht in 1665

werd geteisterd door een pestepidemie. Dat de broederschap op haar feestelijke maaltijden gesteld was, blijkt uit de aanschaf van zilveren bestekken in 1756 en diverse fraaie glazen en bokaalen. De displechtigheden werden in deze eeuw steeds uitvoeriger en het wijnglas speelde hierbij een belangrijke rol. Het ritueel wordt beschreven in het hoofdstuk 'Manieren van voor- en toe-drinken, met vriendelijke woorden, plegtige spreekwijzen, en Formuleiren' uit *Nederlands Displechtigheden* (1732): '...dat men op plegtige maaltyden.... gewoon is te drinken, niet alleen uit een byzonderen, en opzigtiger drinkbeter, maar ook voornamelyk uit zeker daartoe geschikt glas, of bokaal, welke in het aanbieden, en toebrengen, met een deksel worden toegedekt...'. Daarop volgt een uitvoerige beschrijving van de wijze waarop de bokaal moet worden doorgegeven.

Op de refectiemaaltijd in november begonnen de regenten hun toast met de 'grote pokel'. Deze bokaal werd in 1757 aan de broederschap ten geschenke gegeven door regent A.F. van Schürman, die deze zelf had gegraveerd. Deze regent was een nazaat van de beroemde Utrechtse geleerde Anna Maria van Schürman (1607-1678) die naast vele talenten eveneens het glasgraveren beheerste. Over de pokel werd uitvoerig en zelfs in dichtvorm genotuleerd: Dank heb Heer Schürman voor 't Pocaal / Dees Broederschap geschonken / Veel waarder dan een goude schaal, weg met het allerfijnst metaal / Door konst en vlijt geklonken.

Daarnaast speelden uiteraard de Elisabethsglazen een grote rol. Op deze wijnglazen wordt Elisabeth gekroond en in kloosterdracht afgebeeld. In het linkerhand draagt zij een kroon en met haar rechterhand vult zij de beker van een voor haar knielende (wees)jongen. Deze Engelse glazen werden in Nederland waarschijnlijk naar hetzelfde voorbeeld gegraveerd. Op de achterkant staat: ELISABETH. Het stadsbestuur werd bij de refectiemaaltijd vertegenwoordigd door de burgemeester in zijn functie van superintendent. Het toespreken van de superintendent gebeurt nog steeds met wijnglazen waarop het stadswapen van Utrecht staat afgebeeld.

Naast de refectiemaaltijd vonden gedurende de 18de eeuw nog andere maaltijden plaats. In februari hield men het diner 'Vervoorn'. Mr. Jacob Vervoorn en zijn zuster Cornelia benoemden in hun testament van 6 augustus 1774 het Weeshuis tot universeel erfgenaam. Voor deze maaltijd werden twee bokaalen aangeschaft gegraveerd met het wapen van de familie Vervoorn. Eind maart was er een Paasmaal 'van het Lammetje'. Op 28 maart 1731 bestond dit diner uit: een half gebraden lam, zes gebraden kuikens, 24 gebraden coteletten, gestoofde hop en spinazie. Op het souper van de Bank vond het sluiten van de rekening van Bank van Lening plaats. In de 19de eeuw verandert het vieren van de maaltijden enigszins. In 1813 ontstond in Utrecht de traditie op 28 november Kozakjesdag te vieren; op die dag werd aan de Franse overheersing door Russische troepen een einde gemaakt. Een van de legendarische verhalen ging over een weesjongen die als enige de Russische taal beheerste en de Kozakken vanaf de Wittevrouwenpoort de weg in de stad wees. Dit mooie verhaal was voor de regenten aanleiding om voortaan op 28 november Kozakjesdag te gaan vieren in de vorm van het 'diner van de Verlossing der Franschen'. In 1827 vonden tijdens dit diner maar liefst tien heildronken plaats, op onder meer Sint Elisabeth, de burgemeester, de koning, de nieuwe eerste en tweede huismeester en de nieuwe leden van de Commissie van de Bank. Hierbij valt op dat de Verlossingsmaaltijd met die van de Bank en de Traditio Clavium werd gecombineerd.

In 1843 was het inmiddels dertig jaar geleden dat de Fransen waren verdreven en voor de huismeesters Hinlopen en Van Hengst was dat aanleiding om de broederschap een zilveren kozakkenbeker met inscripties aan te bieden. Op dit diner waren twintig regenten aanwezig

Sinds de sluiting van het Weeshuis in 1963 is de broederschap niet afgestapt van de traditionele maaltijden. Tot op heden vindt in de regentenkamer twee maal per jaar een diner plaats. Op 8 februari wordt de maaltijd Vervoorn, die uit erwtensoep en pannenkoeken bestaat, geserveerd. Op 19 november viert men Kozakjesdag en Traditio Clavium gecombineerd. Dit diner bestaat uit drie gangen; er wordt gedronken op het Koninklijk Huis, de Heilige Elisabeth, Kozakjesdag en de Vriendschap.³

[illegible]

29

GAU, archief EZH, inv.nr. 44 d.

30

GAU, archief EZH, inv.nr. 41 en 44e.

31

Wijnglas (Engels ?) met afbeelding van de Heilige Elisabeth met een voor haar knielende jongen. Uit een beker vult zij de kom van het kind. Op de achterzijde van de cuppa staat: ELISABETH. Decoratie Noordnederlandse radgravure. Ca. 1725.

EZH.

32

In Engeland vervaardigde bokaal met deksel. Op de cuppa staan in drie rococo-schilden de wapens afgebeeld van de stad Utrecht, de familie Zoudenbalch en een onbekend wapen toegeschreven aan de Heilige Elisabeth. Signering op de voet: A.F. à Schürman Sculpsit Ao 1757. Decoratie diamantgravure. Vóór 1757.

EZH.

33

Nederlands wijnglas met op de voorzijde de afbeelding van het gekroonde wapen van de provincie Utrecht en op de achterzijde een stralende zon. De onderkant van de cuppa heeft een krans van doornachtige uitsteeksels. Decoratie Noordnederlandse radgravure. Ca. 1700.

EZH.

34

Nederlands wijnglas met de afbeelding van het gekroonde stadswapen van Utrecht door twee leeuwen. De onderkant van de cuppa heeft een krans van doornachtige uitsteeksels. Op de voet een sierrand van bladertakken met vruchten. Decoratie Noordnederlandse radgravure. Ca. 1700.

EZH.

35

Nederlands wijnglas met de afbeelding van een zeilschip en een vrouw als personificatie van de Hoop. Decoratie Noordnederlandse radgravure. Ca. 1700.

EZH.

36

Wijnglas vervaardigd in Engeland met de afbeelding van een medaillon met twee naar elkaar reikende handen. Op de achterzijde staat: DE GOEDE VRINDSCHAP. Decoratie Noordnederlandse radgravure. Ca. 1740-50.

EZH.

37

Twee vermoedelijk in Engeland vervaardigde wijnglazen. De steel is voorzien van een dubbele spiraal van melkglasdraden. 3e kwart 18de eeuw.

EZH.

38

In Engeland vervaardigd wijnglas met de afbeelding van het gekroonde wapen van de provincie Utrecht, geflankeerd door twee staande leeuwen. Op de achterzijde een stralende zon. Decoratie Noordnederlandse radgravure. Ca. 1740-50.

EZH.

39

Waarschijnlijk uit Newcastle (Engeland) afkomstig wijnglas met het wapen van de stadhouders Willem IV en V. Het gekroonde wapenschild is omhangen met de Orde van de Kouseband, waarop de spreuk: HONI SOIT QUI MAL Y PENSE. Decoratie Noordnederlandse radgravure. 3de kwart 18de eeuw.

EZH.

40

Waarschijnlijk uit Newcastle (Engeland) afkomstig wijnglas met het wapen van prinses Frederika van Pruisen, gemalin van stadhouder Willem V. Dit type glas werd tussen 1740-79 in Newcastle met name voor de Europese markt vervaardigd. Decoratie Noordnederlandse radgravure. 3de kwart 18de eeuw.

EZH.

41

In Engeland vervaardigd wijnglas met klok-vormige cuppa, de steel voorzien van twee nodi en een veelvoudige spiraal. Gedecoreerd met gestyleerde plantaardige motieven. Decoratie Noordnederlandse radgravure. Ca. 1750.

EZH.

42

Wijnglas (Engels ?) met de afbeelding van het gekroonde wapen van Willem I (1772-1843), met de wapenspreuk van het huis Oranje-Nassau; Je Maintiendrai. Op de achterzijde van de cuppa staat: ZALIG zij die VREDE stichten. Decoratie Noordnederlandse diamantgravure, 1813. Ca. 1730.

EZH.

43

Zilveren bestek. Merken: Meesterteken; Jan Coolhaas (1727-1766); Haas springend uit kool in gekroond schild; tweemaal stadswapen Utrecht; Jaarletter W: 1756; herkeu-ringsmerk: 1807. Wapen toegeschreven aan de Heilige Elisabeth.

EZH.

November 1813

Het is november 1813. De soldaten van keizer Napoleon zijn over heel Europa op de vlucht naar het vaderland. Ook uit Nederland trekken de Franse troepen zich terug. In sommige steden durven de inwoners de nog steeds aanwezige Franse macht te trotseren. Er breken relletjes uit. Voor de Utrechtse burgers zijn het hachelijke tijden: de Franse generaals hebben de stad uitgekozen als verzamelpunt voor hun troepen. Duizenden manschappen zijn in en om de stad gelegerd. De situatie is gespannen. De Fransen proberen de orde te bewaren. Onder hun troepen bevinden zich ook jagerskorpsen, Veliten⁴ genaamd, die gerecruteerd zijn uit Franse weesjongens. Het zijn fanatieke aanhangers van de keizer. Uiteraard: de keizer-soldaat is voor hen het grote voorbeeld. Net als zij van eenvoudige afkomst, is hij de belichaming van maatschappelijk succes.

Na het horen van geruchten over een landing van prins Willem op vaderlandse bodem, tooien enkele Utrechtse winkeliers op 18 november hun etalages met oranje linten en strikken. Dit wekt de woede van een Veliet, die de ruiten ingooit. Omstanders werpen zich op de Fransman, die weer steun krijgt van toegesnelde kameraden. Een grote vechtpartij ontstaat, waarbij Franse troepen moeten ingrijpen om de vechtenden te scheiden. De maire van Utrecht vaardigt strenge bepalingen uit om dit soort incidenten te voorkomen.

Toch vindt er de volgende dag opnieuw een confrontatie tussen de Fransen en de Nederlanders plaats. Er zijn twee versies van het verhaal. De situatie is deze: op 19 november hangen er rond het middaguur een paar burgerwezen rond op de Weesbrug, voor het Weeshuis.

Ze zijn teruggekeerd van hun werk en wachten op de etensbel. Vier Veliten passeren het groepje. Daarna lopen de verhalen uiteen. Volgens de Utrechtse apotheker H. Keetel, die een dagboek heeft bijgehouden van deze periode, beginnen de weesjongens de Fransen te treiteren – opgeschoten jeugd van alle tijden eigen. De Nederlandse wezen schelden hun Franse lotgenoten uit: 'Piele, piele, piele, kwak, kwak, kwak!'.⁵

Onzeker is of de Veliten de exacte betekenis van de scheldwoorden begrijpen, maar de strek-

king is hen onmiddellijk duidelijk: de toch al geprikkelde jongelieden ontsteken in woede. Ze vliegen de weesjongens aan. Eén kan nog net het vege lijf redden door op de lager gelegen werf te springen, maar de 14-jarige Dirk Otterloo moet het met de dood bekopen. De sabels van de Fransen maken korte metten. Vijf andere jongens raken gewond, voordat een langskomende patrouille de Veliten kan arresteren.

De tweede versie is afkomstig van de regenten van het Weeshuis. De 14-jarige Dirk Otterloo, vijf jaar daarvoor met een broertje in het Weeshuis aangekomen, wacht bij de ingang van het Weeshuis samen met Gerardus van der Hey en Justus Smitshuizen op de etensbel van het Weeshuis. Vier Veliten passeren de jongens en vallen zonder enige aanleiding met de blanke sabel aan. Gerardus weet via de werf te ontkomen, maar Dirk Otterloo wordt doodgestoken. Justus krijgt een dreun van een toevallig langskomende Franse patrouille, die meteen de boosdoeners arresteert. De commissaris van politie wordt er bij gehaald. Vier ooggetuigen verklaren dat de weesjongens onschuldig zijn. De Veliet wordt door zijn eigen commandant veroordeeld tot zes maanden gevangenisstraf. Na deze straf zal het hem nog eens zes maanden verboden zijn een sabel te dragen. Dirk Otterloo wordt enige dagen later begraven op het Nicolaïkerkhof. Justus meldt zich enige weken later aan om dienst te nemen in het leger van de prins van Oranje.⁶

Door de gebeurtenissen rond de Weesbrug slaat de vlam in de pan. Er ontstaat een volksoproer langs grote delen van de Oudegracht. Ook winkels moeten er aan geloven. Pas tegen de avond keert de rust weer. Kopstukken van de Nationale Garde overleggen al in het geheim met de maire over de machtsovername. Men wil chaos voorkomen, wanneer de Fransen wegtrekken. Zodra de Franse legers dan ook in het holst van de nacht van 27 november de stad verlaten, staat de Garde op zijn post en neemt de leiding in handen.

In de middag van 28 november verschijnt er voor de Wittevrouwenpoort een drietal kozakken, voorhoede van een heel leger van deze Russische krijgers te paard. Deze gebeurtenis vormt de aanleiding tot een legende, waarin opnieuw een Utrechtse weesjongen de hoofdrol speelt. De kozakken, de bevrijders uit Rusland, spreken geen Nederlands. In heel Utrecht is niemand die Russisch spreekt, behalve ... een weesjongen. Het is deze weesjongen die de Russische soldaten naar het stadhuis leidt en als tolk voor het stadsbestuur dient.

Helaas is de waarheid achter dit verhaal niet te achterhalen. Volgens ooggetuigen worden de kozakken bij de Wittevrouwenpoort door een joelende menigte begroet, die luidkeels aan hun vreugde uiting geeft: 'Hoesé, hoesé! Vivat! Prins Willem de Zesde, hoesé'. Op dit lawaai komt een afdeling van de Nationale Garde af, die de poort opent en de kozakken naar het stadhuis begeleidt. Daar worden ook later de andere troepen onder leiding van prins Narisschkin heen geleid. Omdat de Russische bovenlaag vloeiend Frans sprak, zal Narisschkin geen moeite hebben gehad zich verstaanbaar te maken. Wel is er sprake van de knecht van de heer Van Waardenburg, die Russisch spreekt en aan het einde van de middag wordt gevraagd te helpen bij het inkwartieren van de aangekomen soldaten. De kozakken slapen echter liever in de open lucht en slaan hun kamp op rond de Maliebaan.

Het is niet te achterhalen wie de Russisch sprekende knecht was, terwijl in de registers van opgenomen weeskinderen niemand voorkomt met een Russisch klinkende voor- of achternaam. Aangezien buitenlandse wezen geen toegang kregen tot het Weeshuis, is de kans gering dat er een jonge Rus was opgenomen!

De intocht van de Russische kozakken wordt door de kunstschilder P.G. van Os enkele jaren later op doek vastgelegd. Dat schilderij duikt in 1934 op bij een Berlijnse kunsthandelaar, die het aan het Utrechtse Centraal Museum te koop aanbiedt. Het museum beschikt niet over

de benodigde middelen en geeft het aanbod door aan de regenten van het Weeshuis. Zij besluiten tot aankoop over te gaan. Het schilderij wordt later in bruikleen gegeven aan het Centraal Museum en is daar nog altijd te bewonderen. Op dit schilderij is geen spoor van een burgerwees te vinden.⁷

Om de bevrijding van de Fransen te vieren en de herinnering aan de weesjongen hoog te houden, wordt nog ieder jaar door de regenten van het Weeshuis rond 28 november een 'kozakkendiner' gehouden. Deze traditie ontstaat pas in 1816. Een van de regenten stelt dan voor om jaarlijks de bevrijding door de Russen te herdenken met een maaltijd. Er zal uit een speciale 'pokaal' een dronk worden uitgebracht op 'den dag, op welke Utrechts ingezetenen, na 't doorbrengen van vier angstvolle dagen, het licht der verlossing van Fransche overheersing, zagen aanbreken'.⁸ Met geen woord wordt bij het instellen van deze traditie gerept over een weesjongen die een rol speelde bij de intocht. Maar zeker niet hypothetisch is de taart, die stevast de maaltijd besluit en in het midden waarvan altijd een chocolade kozak prijkt!

(FV)

44

Overlijdensakte van de weesjongen Dirk Otterloo, 20 november 1813, met als getuigen binnenvader W.C. Loran en onderwijzer I. van Giessen. Dirk van Otterloo stierf tijdens een schermutseling met Franse soldaten.

GAU, BS.

Catalogusnummer 46.

45

P.G. van Os, Het inkomen der Kozakken binnen Utrecht in 1813, 1816.

CM in bruikleen van EZH, inv.nr. 22306.

46

Zilveren kozakkenbeker. Voorzijde: Kozak te paard. Achterzijde; 28 November 1813.

Inscriptie onder de voet: Huismeesteren van het Gerefd Burger-Weeshuis te Utrecht Mr. T. Hinlopen en Mr. T.H.C. van Hengst 28 November 1843.

EZH.

47

Zilveren kozakkenbeker. Voorzijde: Kozak te paard. Achterzijde: 28 November 1813.

Inscriptie onder de voet: aan het Gerefd Burger-Weeshuis te Utrecht, door Mr. H. Beekman ter gelegenheid van zijn 25-jarig rentmeesterschap, 27 September 1851.

EZH.

Bronzen sculptuur van een kozak. Gieters-
merk C.F. Woerfell, Sint Petersburg, ca.
1900.
EZH.

Catalogusnummer 48.

Dirck Groen

Drie van de zes kinderen van Dirck Groen, van beroep borduurwerker, en Elisabeth Victors worden op verzoek van grootvader Victor van Waringen en tante Mechtelgen Evers door de regenten tot het Weeshuis toegelaten. Dit gebeurt niet tegelijkertijd. Mechteld van zes in juli 1632, Lyntgen van 'over de vier jare', dus nu blijkbaar oud genoeg, in april 1633 en tenslotte Dirck van twaalf in mei 1634. Waarom Dirck zo laat wordt gepresenteerd is niet duidelijk, misschien kan de familie hem niet verder onderhouden. Vader en moeder zijn respectievelijk met pinksteren 1632 en in 1629 overleden. De oudste kinderen, Mathijs, Adam en Evert komen in het verhaal niet voor; voor hen is nooit toelating aangevraagd.

Met ingang van pasen 1734 gaat Dirck voor twee jaar in de leer bij Pauls Jacobs, kleermaker aan de Steenweg. Boven het 'leerkintsgelt' betaalt Pauls nog een 'daelder in syn spaerbus' en acht gulden voor het Weeshuis.

Op verzoek van de professoren in de theologie in Utrecht wordt Derk in 1638 – hij is dan 16 jaar – gelegenheid gegeven om aan hun faculteit te studeren. Pas in 1643 komen we hem als 'Theodorus Groen, Ultrajectinus' in het album studiosorum van de universiteit tegen. Een jaar later is er sprake van herhaalde klachten van de huismeesters, onder andere over de aankoop van studieboeken. De regenten zeggen hem zijn studie binnen vijf maanden te beëindigen en anders maar voor zichzelf te zorgen. In 1645 is hij dan afgestudeerd en besluiten de regenten om zich tot de Staten van Utrecht te richten om voor hem een toelage als proponent te verkrijgen.

(PJVD)

Register van uitbesteding van weeskin-
den, 1618-1649. Overeenkomst tussen de re-
genten van het Weeshuis en Pauls Jacobs,
kleermaker, betreffende de uitbesteding van
Dirck Groen, 1634.

GAU, archief EZH, inv.nr. 768e.

Catalogusnummer 49.

[illegible][illegible]

Lambs
field of
nouns
till we
had the
the Lee
yule &
want
the con
43 lbs
y6 he

June 18
Guest
Stange
Three
Sunday

De vestiging aan de Oudegracht/Springweg

50

Notulen van de regenten van het Weeshuis, 12 juni 1582. Mededeling over de verhuizing van het Weeshuis van het Vredenburg naar de Oudegracht/Springweg: 'Is duer Ordonantie van mijnen Edelen heeren van der stadt Utrecht het Weeshuijs getranslateert ende die kinderen overgebracht'.

GAU, archief EZH inv.nr. 47.

51

Eikenhouten deur, ca. 1500 (handvat 17de eeuw). Deze deur is afkomstig uit het Regulierenklooster, waarin het Weeshuis na de reformatie zijn intrek neemt. De deur bevindt zich in de gothische kamer op de begane grond van het museum.

CM, catalogus 1928, nr. 1565.

52

Plattegrond van het Burgerweeshuis vervaardigd door D. v.d. Werff in 1875, naar de plattegrond door J. van de Groenekan van 1781. Van de Groenekan ontving op 4 april 1782 een *douceur* van de regenten 'ter oorzaak van zijne vorderingen in de Architectuur'.

GAU, THA, TA La 11.1.

53

Plattegrond van de Rez de Chaussee van het Gereformeerd Burgerweeshuis, vervaardigd door J.A. van Lunteren in 1872 (duplicaat).

GAU, archief EZH, inv.nr. 177.

54

Jan de Beijer, Het Weeshuis in het voormalige Regulierenklooster aan de Oudegracht, 1744. De hoge poort geeft toegang tot de gang naar het Weeshuis. In het pand waarin deze poort is opgenomen bevinden zich de woning en winkel van de bakker van het Weeshuis. Achter de huizen staat de Regulierskerk of Weeskerk, afgebroken in het

midden van de 19de eeuw.

GAU, THA, Oudegracht (Weesbrug-Smeebrug) 1744 (1).

55

L.P. Serrurier, Gezicht op de Weeshuiskerk uit het noorden, ca. 1730.

GAU, THA, TA La 11.7.

56

W.C. Loran, Gezicht op binnenplaats van het Gereformeerd Burgerweeshuis aan de Oudegracht te Utrecht, ca. 1827. Vermoedelijk is de maker van dit schilderij de zoon van binnenvader Loran van het Weeshuis. Het werk is gesigeneerd noch gedateerd, maar wordt aan Loran junior toegeschreven op grond van een aquarel met een vrijwel identieke voorstelling waarop staat: WC Loran/fecit. Deze aquarel bevindt zich in de Topografisch-Historische Atlas van de GAU. De zoon van binnenvader Loran was tekenleraar.

EZH.

57

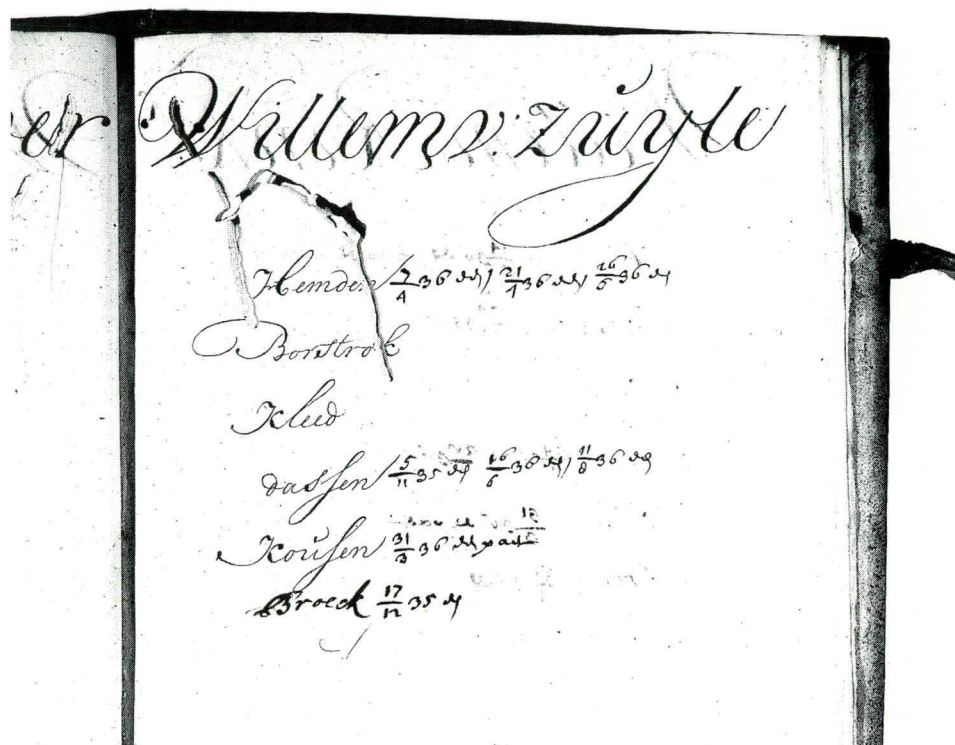
Zegers de Bie, Ontwerp voor de gevel van het Weeshuis aan de Oudegracht, 1838. De architect Zegers de Bie was aan het Weeshuis verbonden als tekenmeester van 1835 tot 1843.

GAU, archief EZH, inv.nr. 238.

58

K. Hanau, Gezicht op de achterpoort van het Weeshuis aan de Springweg, 1899.

GAU, THA, TA La 11.24.

De kinderen Van Zuijlen

Elisabeth van Zuijlen wordt in 1727 in Utrecht geboren en op 8 april van dat jaar in de Catharijnekerk gedoopt als dochter van Wouter van Zuijlen en Anna Maria Rijnsen (Renssen), wonend in de Groenesteeg. Na de dood van haar ouders wordt bij de vroedschap een verzoek ingediend tot opname van Elisabeth en haar zeven broers en zusters. Elisabeth is de jongste, de leeftijden van de andere kinderen variëren van zes tot achttien jaar. De vroedschap wendt zich tot de regenten van het Stadsambachtiskinderhuis. Dezen zijn van mening dat de kinderen in aanmerking komen voor opname in het Weeshuis. De regenten van dit huis besluiten evenwel enkel de jongste zes, onder wie Elisabeth, op te nemen. Op 8 mei 1732 worden de kinderen officieel ingeschreven.

De notulen van 14 december 1744 melden dat Elisabeth, dan zeventien jaar oud, op 9 december samen met de twintigjarige Hendrina van Sitteren is weggelopen. Ze worden echter na enkele uren zoeken door de binnenvader teruggevonden in het huis van 'Haagse of Amsterdamse Marij' bij de Tolsteegpoort. Ene Caat Swavel had hen een jak gegeven en de weeskleren waren door haar zoon door de deur het Weeshuis in geworpen. Door hun weeskleding verraden weggelopen weeskinderen zich immers onmiddellijk. Na terugkeer worden ze door de huismeesters voorlopig 'het blok' aangedaan. De regenten besluiten vervolgens de meis-

jes tot nader orde af te zonderen en de hoofdofficier van de zaak in kennis te stellen. Juni 1745 loopt Elisabeth opnieuw weg, ditmaal met de achttienjarige Jannigje Stoutenburg. De twee gaan gezamenlijk naar Amsterdam. Elisabeth blijft voorgoed weg. Jannigje keert terug, maar de regenten weigeren haar weer in het huis toe te laten.

Met de meeste andere kinderen Van Zuijlen gaat het in het Weeshuis niet veel beter. Broer Willem wordt in 1741 betrapt op diefstal bij boekhandelaar Jurriaan Paddenburg. Om hem een bekentenis af te dwingen krijgt ook hij het blok aan zijn been, wat eerst na dertien weken resultaat oplevert. Willem wordt gepardonneerd, maar wanneer hij later opnieuw op het dievenpad gaat, nu in het huis zelf waar hij in de kleermakerskamer honderden tinnen knopen steelt, wordt hij op de 'ezel' gelegd en voor het oog van alle weesjongens geselsd. Willem loopt in 1743 weg en wordt soldaat.

Ook Jacoba Elisabeth en Arnoldus verkiezen vrijheid boven veiligheid. Broer Bernardus neemt op 20-jarige leeftijd dienst bij de V.O.C. en vertrekt op 14 juni 1740 met 't Huijs te Foreest' naar de Oost. Een stuk rookvles ontbreekt niet aan de uitrusting die het Weeshuis hem meegeeft. Broer Gerrit beantwoordt tenslotte meer aan het gewone patroon: in 1741 verlaat hij, 24 jaar oud, met de gewone uitzet het Weeshuis.

(DJW)

59

Register van kledingstukken die aan de weesjongens zijn uitgereikt, 1726 – 1736. De kledingstukken van Willem van Zuijlen.

GAU, archief EZH, inv.nr. 751.

Het personeel

Het Weeshuis kende een 'binnen-' en een 'buitenbestuur'. Het buitenbestuur werd gevormd door de broederschap der regenten, met bijzondere taken voor de twee huismeesters. Zij verzorgden onder andere de externe betrekkingen van het Weeshuis en oefenden toezicht uit op de rentmeester. Met het binnenbestuur bemoeiden zij zich alleen op afstand. Dit was vanaf het begin in 1491 in handen van een binnenvader en -moeder. Bij voorkeur was dit een echtpaar, liefst zonder kinderen. Zij bestierden de huishouding en zorgden voor de opvoeding van de wezen. Het is duidelijk hoe hun onderlinge taakafbakening zal zijn geweest. Daarnaast zijn er in de loop van de eeuwen nog tal van andere personeelsleden in het huis werkzaam geweest, sommigen intern, anderen uitwonend. De voornaamste van hen was wel de ondermeester, hoewel er ook tijden waren dat de binnenvader zelf – zo goed en zo kwaad als dat ging – het onderwijs voor zijn rekening nam. De binnenvader bleef echter verantwoordelijk, ook voor de catechisatielessen, waarvoor soms een afzonderlijke catechiseermeester werd aangetrokken. Al in 1539 komen we een 'meyster Weemer' tegen die voor zeven kinderen een schoolgeld beurt van 2 gulden en 9 stuivers.⁹ Dat priester Jan na 1580 niet meer als schoolmeester in de rekeningen figureert, is begrijpelijk.¹⁰ Vanaf de tweede helft van de 18e eeuw kreeg men meer oog voor goed onderwijs en sedertdien is de aanstelling van een ondermeester dan ook regel. In 1769 werd zelfs een tekenmeester aangetrokken die met praktisch tekenonderwijs de kansen van de weesjongens op de ambachtsmarkt moest vergroten. In de 19e eeuw werd een echt klaslokaal ingericht. Voor de meisjes was de naai-

en breimatrés belangrijk. Zij gaf in een aparte ruimte les in deze nuttige handwerken aan de meisjes die zo ook het inkomen van het huis vergrootten. Voor de kleinsten was er in later tijd een kindermoeder of kinderjuffrouw beschikbaar. Vanzelfsprekend was de aanwezigheid van een aantal 'suppoosten' en dienstboden. Laten we niet vergeten dat het huis lange jaren tussen de 100 en 200 weeskinderen huisvestte! Verder werden er contracten gesloten met bijvoorbeeld een schoenmaker, een chirurgijn, een linnennaaiester, een kleermaker en een wasvrouw. Zij behoorden uiteraard niet tot de inboedel van het huis en deze groep kende dan ook een zeer wisselende samenstelling. Zo werd in 1636 meester Baltus van Putten aangesteld om tegen een vergoeding van f 60 'alle accidenten de chirurgie aangaande te cureeren'. Ook een scheerbeurt behoorde tot het voorzieningenpakket.¹¹ Aan het einde van de 18e eeuw kon men een beroep doen op een medicinae doctor, die de patiënten in een afzonderlijke ziekenboek kon visiteren. Voor al deze functionarissen werden instructies opgesteld, die in de loop der tijd grote veranderingen ondergingen en daardoor ook een fraai palet aan maatschappelijke opvattingen bieden.

(AP)

60

Instructies voor de binnenvader en de binnenvader, 1600, 1666, 17e eeuw, 1701, 1813 en 1871 en advertentie voor de functie van binnenvader in de *Oprechte Haarlemsche Courant* van 3 februari 1882.

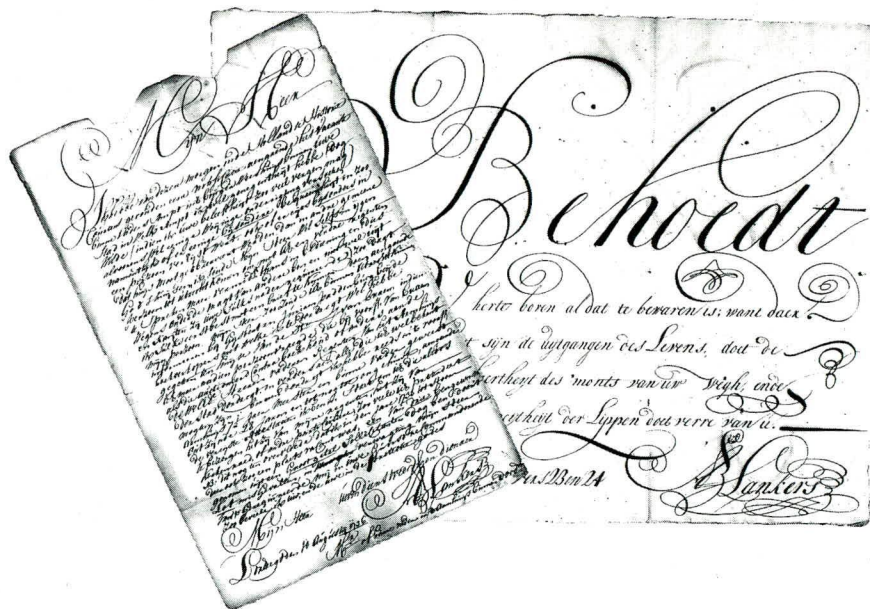
GAU, archief EZH, inv.nr. 61 en 70.

61

Sollicitatiebrieven naar de functie van binnenvader, 1736. Benoemd werd Anthonie Blankers op een traktement van 315 gulden, exclusief de emolumenten.

GAU, archief EZH, inv.nr. 70.

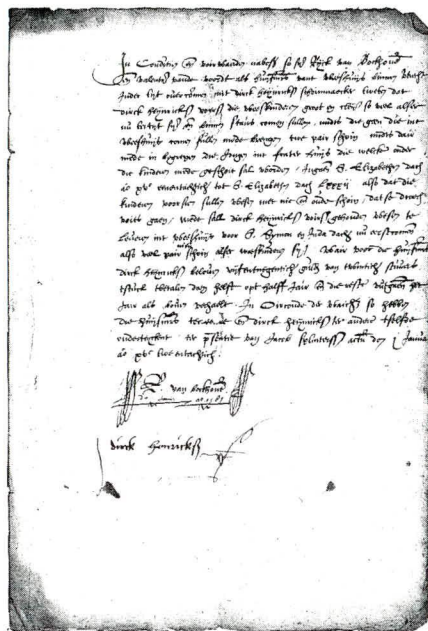
95

Fotoportretten van binnenvader en -moeder
J.A. van der Laaken en zijn vrouw, ca. 1880.
GAU, THA, LA, ongeïventariseerd.

Instructies voor de schoenmaker, 1582; de
kleermaker, 1774; de poortier, begin 19e
eeuw; de catechiseermeester, 1816; de lin-
nenmoeder, 1848; de kindermoeder, 1857,
met advertentie in de *Utrechtse Provinciale
en Stads-Courant* van 16 maart 1857 en lijst
van sollicitanten. Benoemd werd de weduwe
Enkelaar, geboren Dwars; de chirurgijn,
1866; de naaimoeder, 1882.

GAU, archief EZH, inv.nr. 70.

Catalogusnummer 63, contract tussen het Weeshuis en
schoenmaker Dirck Heijnricksz., waarbij deze voor 95
gulden 's jaars oude schoenen repareert en nieuwe levert,
1582.

Leendert Stuuroort

Leendert Stuuroort wordt op 15 februari 1719 gedoopt, zijn broer Gerrit is vier jaar jonger. Hun ouders zijn Gerrit Willems Stuuroort, glazenmaker in 'het Wijstraat', en Niesje Wouters van Gog, afkomstig uit Hilversum. Vader overlijdt in 1732, moeder eind oktober 1735. Op 5 december van datzelfde jaar behandelt de vroedschap het verzoek van grootmoeder Stuuroort tot opname van de kinderen in het Weeshuis. De vroedschap vraagt advies aan de regenten en op 23 december besluiten dezen het verzoek in te willigen. Een zekere Catharina Jans, weduwe van Johannes van Koelen ondertekent het besluit met haar merk. Leendert, de oudste, is dan zestien jaar. Al gauw wordt hij in de leer gedaan bij kuiper Otto de Haart. Na een verblijf van ruim een half jaar in het Weeshuis, steelt Leendert in augustus 1736 geld uit de kast van zijn meester. De hoofdofficier laat de correctie over aan de 'domesticque judicature' (de huistucht) van de regenten en dezen besluiten om hem 'in nauwer bewaring te houden, mitsgaders gering te tracteren en ondertussen uijt te sien om hem buiten lands te kunnen versenden'. Zij sturen hem dus naar de Oost. In juli 1737 vertrekt hij met de paaschepen op het schip de 'Landscroon' als 'jongen' met een gage van 5 gulden per maand. De regenten geven hem de gebruikelijke voortreffelijke uitrusting mee, ter waarde van 92 gulden en 16 stuivers, wat het dubbele is van wat een jongen uit het Stadsambachtskinderhuis dan mee krijgt. Nog geen drie maanden later, op 7 oktober 1737, sterft Leendert op zee, 18 jaar oud. Zijn broer Gerrit overleeft hem maar een paar jaar: hij overlijdt op 26 februari 1742.

(PJVD)

Lijst van de uitrusting die Leendert Stuuroort meekreeg bij zijn vertrek naar Indië, 1737.

GAU, archief EZH, inv.nr. 783.

Catalogusnummer 64.

*13. is den 6
Julij in zee
gelopen*

<i>Lijste den uitrusting</i>		
<i>van Leendert Stuuroort naar</i>		
<i>Opht inden met de paasch schepen inde maand</i>		
<i>Julij 1737. voor de samen smelten darr op'te Schip</i>		
<i>Landstacten van Tongen d. s. Guld. 1/2 marmte</i>		
<i>een blanke linnen Hamb. broeken Hamb.</i>	<i>5</i>	<i>14</i>
<i>8 blanke dobb. Hamb. do.</i>	<i>9</i>	<i>12</i>
<i>4 dito broeken d. Hamb. do.</i>	<i>5</i>	<i>8</i>
<i>4 Grains Linden broeken Hamb. do.</i>	<i>9</i>	<i>12</i>
<i>4 1/2 Schoenen</i>	<i>7</i>	<i>4</i>
<i>2 1/2 blanke 2 1/2 bedden 2 1/2 lat. kisten</i>	<i>9</i>	<i>14</i>
<i>2 Marten Stijpen</i>	<i>5</i>	<i>—</i>
<i>5 blanke dobb. Oekje</i>	<i>—</i>	<i>—</i>
<i>33 tota bak d. 6 1/2 1/2</i>	<i>9</i>	<i>18</i>
<i>1/2 Gros pijpen</i>	<i>—</i>	<i>11</i>
<i>1/2 Anden seneven</i>	<i>5</i>	<i>—</i>
<i>een Hangmat</i>	<i>5</i>	<i>—</i>
<i>een bult schoen toebehooren</i>	<i>9</i>	<i>18</i>
<i>4 metten 2 Sepels nalden pijpen. tinnigje</i>	<i>1</i>	<i>2</i>
<i>1 1/2 1/2 een 1/2 1/2 Kammer</i>	<i>—</i>	<i>12</i>
<i>2 Goutde Kaden</i>	<i>5</i>	<i>—</i>
<i>1 1/2 1/2 Rook v. leel</i>	<i>3</i>	<i>—</i>
<i>2 1/2 1/2 marmten</i>	<i>—</i>	<i>14</i>

92 16

De inkomsten van het huis

Aan het einde van haar bestaan werd het Gereformeerd Burgerweeshuis van 's rijkswege gesubsidieerd en wel met een bedrag per kind per verpleegdag. Deze bedragen waren niet toereikend, maar dat was het Weeshuis wel gewend. Bij de stichting kreeg het St. Elisabeths-gasthuis van Evert Zoudenbalch het gebouw, een belendend huizenblok, een aantal elders gelegen huizen en enkele renten als steuntje in de rug. Aanvullende bronnen van inkomsten bleken al snel nodig, zeker in tijden van financieel wanbeheer of bij een stijgend aantal aanmeldingen. Met name na de instelling van de broederschap van regenten in 1561 bleek het Weeshuis een grote aantrekkingskracht uit te oefenen op mensen die goed wilden doen, vaak vanuit bekommernis met het eigen zieleheil.

Zo werden de wezen tot in onze tijd met vele nalatenschappen, legaten en schenkingen bedacht, soms in geld en soms in onroerend goed, meestal ter vrije besteding door de regenten, soms met een concreet aangegeven doel. Een van de grootste erfenissen kwam in 1637 aan het Weeshuis met de dood van Elisabeth van Royen, weduwe van de Utrechtse oud-burgemeester Sweer van Nellesteyn. De totale waarde bedroeg ongeveer 40.500 gulden. Ter vergelijking: de inkomsten waren in datzelfde jaar in totaal 34.574 gulden, 6 stuivers en 8 penningen. De regenten konden het zich nu veroorloven de vroedschap te laten weten geen belangstelling meer te hebben voor de jaarlijkse collecte, waarvoor toestemming van stadswege nodig was. Aan deze toestemming werden soms voorwaarden verbonden ten aanzien van een ruimhartiger toelatingsbeleid, waar de broederschap meestal niets voor voelde. Een ander voorbeeld is het legaat van de weduwe Verheull- Van de Poll uit 1633, groot 200 carolusgulden, van de rente waarvan de kinderen met pinksteren werden vergast op rijstebrij met zoetemelk. Joris van Nyvelt liet in 1661 bij testament een bedrag na, waaruit onder andere oud-weeskinderen bij hun huwelijk f 50 kregen uitgekeerd, wat zich na twee jaar herhaalde, mits het bedrag niets te wensen overliet.

Het leeuwendeel van de onroerende goederen bestond echter uit het goederencomplex dat na de opheffing van het Regulierenklooster door de stedelijke overheid aan het Weeshuis werd overgedaan. Eerst (1588) was er alleen sprake van vruchtgebruik, later (1597) kwam de eigendom stilzwijgend aan het Weeshuis. Zelfs de oude Regulierenkerk werd geëxploiteerd door middel van de verkoop van grafsteden. Een en ander betekende voor het Weeshuis een financiële revolutie.

Omdat de pachtopbrengsten steeds terugliepen vond in 1742 een publieke verkoping plaats van de nog resterende landerijen. Tot dan toe waren al 280 morgen land en twee hofsteden verkocht, in 1742 betrof dit 370 morgen, een hofstede en drie hoeven lands. De totale opbrengst in 1742 van f 44.803 werd in effecten belegd.¹² De weeskinderen zorgden zelf ook voor enige inbreng. In de stichtingsbrief worden de jongens aangespoord om met bedelen de inkomsten van het huis te vergroten. Belangrijker waren echter de lonen die zij als leersjongens bij een ambachtsman – de zogenaamde uitbesteding – verdienden en vrijwel geheel aan het huis moesten overdragen. Ook het naai- en breiwerk van de meisjes speelde een – zij het veel geringere – rol. Verder moesten de verwanten, vrienden of burens die de wezen presenterden een soort entreegeld betalen. De bezittingen van de aangenomen wezen en een derde deel van de later op hen vererfde goederen vervielen aan het Weeshuis, maar men moet zich daar geen al te grote voorstelling van maken. Armoede was immers meestal de reden voor hun aanmelding.

De jaarrekeningen van de rentmeester vermelden echter nog meer bronnen van inkomsten. Ondanks de soms koele verhouding tussen regenten en vroedschap liet de stad zich vaak

van een gulle kant zien. Incidentele douceurtjes als acht kannen wijn voor de refectiemaaltijd in 1579 en meer structurele als de twee vaten haring 's jaars (in de 17e eeuw omgezet in een geldbedrag van f 25 en in 1842 afgekocht met een bedrag ineens) zetten nog weinig zoden aan de dijk. Het in 1719 door de stad verleende octrooi tot exploitatie van de stedelijke Bank van Lening luidde echter een tweede financiële revolutie in. Met het lossen en verkopen van panden werd tot de intrekking van het octrooi in 1864 veel geld verdiend. Stad en provincie vrijwaarden het Weeshuis verder van de betaling van enkele imposten, bijvoorbeeld die op de vier speciën (het geslacht, het gemaal, bier en turf).

Bij het bestuur over het Weeshuis ging de meeste aandacht van de regenten uit naar het beheer van de bezittingen. Het archief van het Weeshuis draagt er dan ook duidelijk de sporen van: het overgrote deel van de stukken is van financiële aard.

(AP)

65

Cartularium van het St. Elisabethsgasthuis, aangelegd ca. 1500. Alyt Beernt Engbertsz.-dochter van Vlueten doet afstand van haar goederen ten behoeve van het Weeshuis, 1490.

GAU, BA II, inv.nr. 1010, f. LVII^r.

66

Cartularium van het St. Elisabethsgasthuis, aangelegd in 1582. Jacob Sloeyer verkoopt de erfpacht van de Sloeyers hoeve op Vloewyck in Werkhoven aan 'superintendent' Gerrit Zoudenbalch ten behoeve van het Weeshuis, 1509.

GAU, archief EZH, inv.nr. 250, f. XXXII-XXXIII.

67

Besluit van de vroedschap van de stad Utrecht om het Weeshuis jaarlijks een vat haring uit te keren, 1580. Uittreksel uit de notulen.

GAU, BA II inv.nr. 1004.

68

Testament van Elisabeth Jansdochter van Royen, weduwe van Sweer Henricksz. van Nellesteyn, 26 juni 1630. Afschrift uit 1670. Zij benoemde het Weeshuis als enige en universele erfgenaam, op voorwaarde dat verarmde (half)wezen uit haar geslacht een voorkeursrecht kregen bij de opname in het Weeshuis.

GAU, archief EZH, inv.nr. 437.

69

Anoniem meester, portret van Elisabeth Jansdochter van Royen, 1585. In de rechterbovenhoek van het schilderij is het jaartal 1585 aangebracht. Maar jaartal en familiewapen, in de linker bovenhoek, zijn latere overschilderingen. De datering is dan ook niet zeker en vermoedelijk te vroeg. Stilis- tisch gezien past dit schilderij in de traditie van de Noord-Hollandse portretschilder- kunst. Het is afkomstig uit de regentenka- mer waar het wordt bewaard als herinnering aan een van de belangrijkste weldoeners van het Weeshuis.

EZH.

70

Kaartboek, aangelegd in 1603. Ingekleurde, getekende plattegrond door Adam van Vianen van een perceel van acht morgen (1 mor- gen is ca. 0,84 ha) land in Achthoven, gele- gen onder de gerechten van IJsselstein en Montfoort, 1655. Dit perceel is afkomstig uit de erfenis van Elisabeth Jansdochter van Royen, die in 1637 overleed. Een kaartboek bevat plattegronden van de landerijen die een instelling in eigendom heeft.

GAU, archief EZH, inv.nr. 251.

71

Rekeningen van de rentmeester van het Weeshuis, 1656. Inkomsten van 100 Carolusgulden uit het in cat.nr. 70 vermelde perceel. In 1742 werd dit perceel met vele andere bezittingen verkocht. Koper werd de weduwe van Jacob Hubert voor 2225 gld.

GAU, archief EZH, inv.nr. 116.

72

Akte van verkoop door de huismeesters van het Weeshuis van een grafstede in de Weeshuiskerk, 1801. Met uithangend zegel van het St. Elisabethsgasthuis. In de 19e eeuw werd het begraven in kerken verboden, waardoor het Weeshuis ook gedwongen werd de in het huis gestorven kinderen elders te begraven. Dit gebeurde op de begraafplaats Soestbergen.

GAU, archief EZH inv.nr. 837.

73

Publikatie van de vroedschap van de stad Utrecht 'wegens de bank van leeninge', 1722.

GAU, bibliotheek, collectie stedelijke publikaties.

74

Instructie voor de klerken van de Bank van Lening, 1779.

GAU, BA II, inv.nr. 1105.

Grafzerk voor de wezen van het Gereformeerd Burgerweeshuis en van binnenmoeder A.J. van der Laaken op de begraafplaats Soestbergen, toestand in 1990.

75

Instructie voor de kassier en de onderkassier van de bank van lening, ca. 1850.

GAU, BA II, inv.nr. 1093.

De kinderen Mica

Op verzoek van hun 'naaste vrienden' worden de kinderen Johannes, Helena, Thomas en Hendrina Mica op 1 mei 1775 aan de huismeesters en de overige regenten van het Weeshuis gepresenteerd en aangenomen. Zij zijn dan respectievelijk zeventien, vijftien, twaalf en acht jaar oud. Na het overlijden in 1769 van hun moeder Margareta Dame waren de vijf kinderen opgenomen in het Stadsambachtskinderhuis. Halfwezen worden in het Weeshuis immers niet toegelaten. Dat is pas mogelijk na de dood van hun vader Jacobus Mica, een koperslager, wiens overlijden op 24 februari 1775 aan boord van het schip de 'Beekvliedt' door de bewindhebbers van de V.O.C. wordt bevestigd. Hij laat geen bezittingen na. Uit dit verzoek blijkt weer eens dat aan het Weeshuis de voorkeur wordt gegeven boven het Stadsambachtskinderhuis.

Johannes, de oudste, wordt al spoedig na zijn opname in 1775 uitbesteed bij de schrijnwerker Teunis Reynders en later bij de timmerman Arij de Haart. In deze periode lopen zijn verdiensten op van drie stuivers per week in het eerste jaar tot vijftig stuivers per week in het laatste jaar.

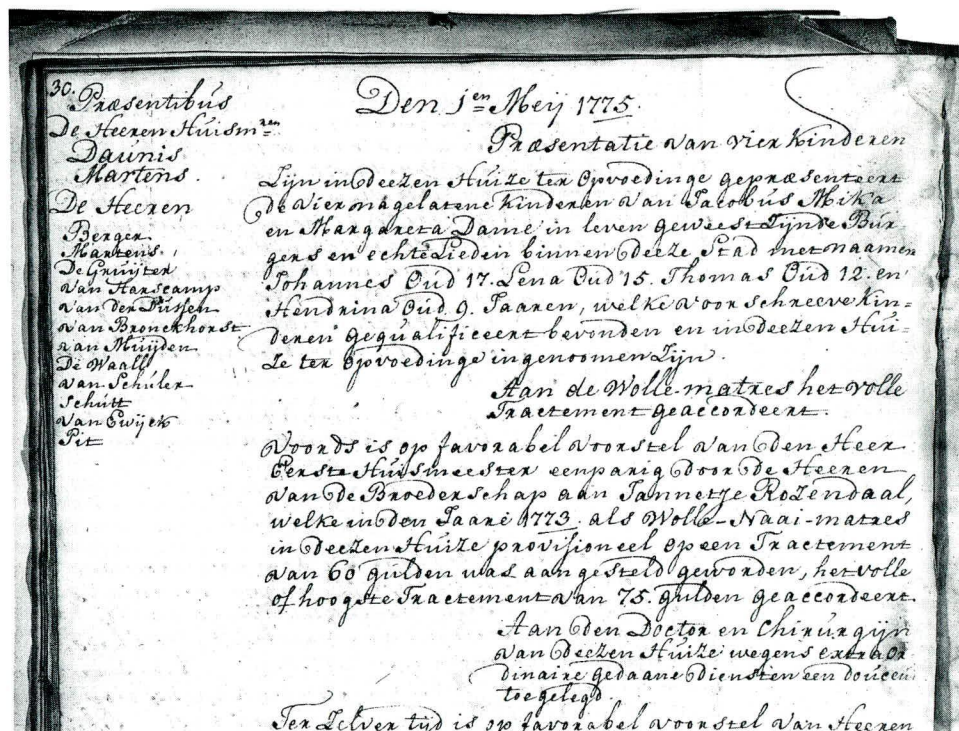
In februari 1783 dient Johannes samen met Wouter Nicolaas van de Weerdt het verzoek in om het huis te mogen verlaten en naar Parijs te gaan. Zij willen zich daar op de architectuur toeleggen en hun vaardigheden als respectievelijk schrijnwerker en timmerman verder verruimen. Tevens vragen ze hiervoor financiële ondersteuning. De regenten besluiten toe te stemmen en hen boven de normale uitzet een extra premie van 100 gulden uit te keren, op voorwaarde dat ze na verloop van twee jaar een bewijs van voldoende vordering afgeven; lukt dit niet, dan zal het geld op hun 'tweede uitzet' worden gekort. Met pasen 1783 verlaat Johannes vervolgens 'met consent en de gewone uitzetkleedinge' het Weeshuis.

De reis naar Parijs heeft resultaat. In mei 1784 al levert Johannes een 'model' in van een 'scheeve kap', met een tekening, waarvoor hij een gouden rijder ontvangt wegens 'preuve' van vordering.

Op 28 september 1784 trouwt Johannes met Johanna van Bentum.

Thomas Mica wordt op 23 oktober 1784 op 'favorabel voorstel' van de eerste huismeester toegestaan zich op kosten van het Weeshuis te laten onderrichten in de algebra en het Italiaans boekhouden bij meester De West in de Lange Nieuwstraat. Binnenshuis brengt hij het tot ondermeester. Blijkbaar leveren de studie en het ondermeesterschap hem een volledige dagtaak op, want in de registers van uitbesteding komt zijn naam niet voor. Daaruit mag

101

voorzichtig worden geconcludeerd dat Thomas tot de meer 'oppassende' en ambitieuze wezen behoort. Dit beeld wordt nog versterkt door de beschuldiging die hij bij de regenten indient tegen de binnenvader Van de Wal, dat deze ongewenste betrekkingen onderhoudt met sommige meisjes.

Op 13 juni 1785 vermelden de notulen het verzoek van Thomas om per 1 november het huis te mogen verlaten. Hij wil de tussenliggende periode gebruiken om in een door hem te huren huis een school op poten te zetten. Hij krijgt toestemming, maar blijkbaar mislukken zijn plannen. Pas in mei 1788 gaat hij namelijk volgens het register van inschrijving 'met consent en de gewone uitzetkleding uit dezen huize'. Hij is dan 25 jaar. Een en ander zal verband houden met met zijn huwelijk op 12 mei 1788 met Maria Catharina van Luyn. Mogelijk is hij dan al schoolmeester te Houten. Hij overlijdt daar op 27 oktober 1836.

Helena en Hendrina verlaten het huis respectievelijk met pasen 1786 en 1787. Hendrina's eerste man is Anthonie Kuiper, eveneens uit het huis afkomstig.
(DJW)

76

Notulen van de regenten van het Weeshuis, 1 mei 1775. Besluit tot opneming van de vier kinderen Mica.

GAU, archief EZH, inv.nr. 47.

77

Lijst van de uitbesteding van weeskinderen, 1779. Johannes Mica wordt uitbesteed bij timmerman Arij de Haart voor 30 stuivers per week.

GAU, archief EZH, inv.nr. 769.

102

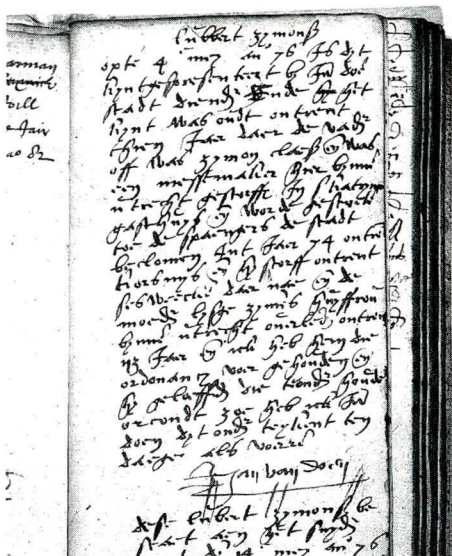
Opneming

78

Register van verzoeken van familieleden e.a. tot opneming van kinderen in het Weeshuis, 4 mei 1576. Het betreft Lubbert Zymonsz., oud 10 jaar, 'daer de vader off was Zymon Claesz. ende was een messemaker hier bynnen Utrecht gestorffen in Sint Katrynen-gasthuys ende worde gescoeten toe de Spaengers de stadt beclomen int jaer 74 ontrent Korsmys ende hy storff ontrent ses weecken daer nae ende de moeder Lysge Zymens huysfrou bynnen Utrecht overleden ontrent 2½ jaar'.

GAU, archief EZH, inv.nr. 720.

Catalogusnummer 78.

79

Reglement op het opnemen en ontslag van de weeskinderen, 1878.

GAU, archief EZH, inv.nr. 718.

80

Vervolg der naamlijst van de weesjongens,
1859-1949.

EZH.

81

Vervolg der naamlijst van de weesmeisjes,
1910-1948.

EZH.

Catalogusnummer 80.

103

Tucht en orde

82

Publikatie van de vroedschap van de stad Utrecht van 5 oktober 1723: 'Waerschouwing, wegens het zweeren en vloecken, en het verbieden van tappen op zondag en vierdagen etc.' Hierbij werd ook het tappen aan weesjongens verboden 'op wat dagen het ook zy'.

GAU, bibliotheek, collectie stedelijke publikaties.

83

Reglement van orde ter bevordering van orde en zedelijkheid onder de weeskinderen, 1815.

GAU, archief EZH, inv.nr. 738.

Verzorging

84

Rekening van rentmeester Jan Robbertsz., 1533. 'Item gegeven Jan van Deventer op sunte Symon ende Juden dach voir XXIX paer schoen VI gld.' Hieruit kan worden afgeleid dat er toen 29 kinderen in het Weeshuis verbleven. Het volgend jaar werden er 32 paar schoenen gekocht.

GAU, B A II, inv.nr. 1012, f. XVII.

85

Registers van schoenen en hoeden die aan de weeskinderen zijn uitgereikt, 1669-1689.

GAU, archief EZH, inv.nr. 748.

86

Register van kledingstukken die aan de weesmeisjes zijn uitgereikt, 1738-1742. De kledingstukken voor Jacoba van Zuijlen en Jacoba van Sitteren.

GAU, archief EZH inv.nr. 750.

87

Register van wollen- en linnengoed dat aan de weeskinderen is uitgereikt, 6 januari 1803.

GAU, archief EZH, inv.nr. 749.

88

Wekelijkse keukenrekeningen van het Weeshuis, 17e - 18e eeuw.

GAU, archief EZH, inv.nr. 798.

89

Twee houten nappen afkomstig van het Burgerweeshuis te Amsterdam in de kleuren van het weeshuis.

Amsterdams Historisch Museum.

104

Catalogusnummer 88.

Van den 22 novemb. tot den 22 dito 1731

aan de iabator	9	0
2 paar klompe op geflagen	5	0
van int brengen van 2 vato bator	6	0
aan moster	2	0
aan beschnijt	3	0
aan mesel voor de roek	2	0
4 mudo bydt en 2 mūt rog		
for mool	3	09
aan de holpore	10	0
aan int brengen van 2 mūt bydt	4	0
aan bobsonen	33	0
aan een paar helle blocken		
voor frans van blommendaal	3	0
aan de kamer yngoude	3	0
somma	5	2
2 paarzen en 5 fouden moolk		

90

Twee tinnen borden afkomstig van het Burgerweeshuis te Amsterdam, geschonken door de weduwe van oud-regent Bicker in 1863.

Amsterdams Historisch Museum.

91

Geelkoperen erwtenpan met deksel, 19de eeuw.

EZH.

Catalogusnummer 91.

92

Roodkoperen waterketel, 19de eeuw.

EZH.

Wezenkleding

Op 8 september 1898 bezocht de jonge koningin Wilhelmina in het Stedelijk Museum te Amsterdam de Nationale Klederdrachtententoonstelling die ter gelegenheid van haar inhuldiging was georganiseerd. Tussen de vele bonte streekdrachten bevonden zich ook exemplaren van wezenkostuums. Gekleed in hun opvallende blauw-witte pak stonden de poppen uit het Evert Zoudenbalchhuys te pronk op de Amsterdamse expositie, waar ze door de organisator van de tentoonstelling, de directeur van het Stedelijk Museum mr. E.J. van Someren Brand, van het volgende bijschrift waren voorzien: 'Deze dracht is in het begin dezer eeuw afgeschaft en vooral merkwaardig omdat zij bewijst, dat de gedeelde wezenkleding in geen verband staat met de stadskleuren, die voor Utrecht rood en wit zijn'.¹³

De blauw-witte Utrechtse wezenkledij vormt echter een van de weinige uitzonderingen op de regel dat er verband bestaat tussen de kleuren van de stad en het wezenkostuum. In vele steden van ons land waren de wezen herkenbaar aan een kledij die vergelijkbaar was met die van de Utrechtse burgerwezen. Ook over hun jas en broek, japon, jak of rok liep de merkwaardige verticale scheidslijn die het kostuum in twee kleuren deelde. Zo gingen de wezen van Gouda rechts in het rood en links in het wit gekleed, hulden de Amsterdamse burgerwezen zich rechts in het zwart en links in het rood en droegen de ouderloze kinderen van Amersfoort dezelfde kleurencombinatie maar dan andersom, waren de Kamper weeskinderen herkenbaar aan het wit rechts en het donkerblauw of zwart links en liepen de Nijmeegse burgerwezen weer in het zwart rechts en het rood links. In al deze gevallen speelden de stadskleuren een rol. De uitzonderingspositie van Utrecht is echter wel verklaarbaar. In die steden namelijk, waar het stadsbestuur het initiatief nam tot de stichting van een weeshuis of vanaf het begin een grote invloed uitoefende op het bestuur, zien we de wezen de stadskleuren dragen. Het St. Elisabethsgasthuis was echter een particuliere stichting, onafhankelijk van de vroedschap. Het blauw-wit verwees dan ook niet naar de stad, maar vermoedelijk naar de kleuren van de beschermheilige van het weeshuis, Elisabeth van Thüringen.¹⁴ Overigens kwamen de stadskleuren van Utrecht wel voor op een ander 'wezenkostuum' in de stad, namelijk op de kledij van de kinderen van het Stadsambachtskinderhuis. De kinde-

ren in deze stedelijke instelling droegen op de schouder een bescheiden rood-wit biesje, de zogenoemde bragoen.

Het verschijnsel wezenkleding is net zo oud als het bestaan van de weeshuizen zelf. Uit een verordening in het Buurspraakboek uit 1495 weten we dat de Utrechtse weeskinderen toen reeds gekleed gingen in een of andere vorm van uniforme kledij.

Hoe dat oudste kostuum er precies heeft uitgezien, valt niet meer te achterhalen. Vermoedelijk droegen de kinderen het opvallende tweekleurige pak al sedert de stichting van het weeshuis. De oorsprong van de veelkleurige kostuums was namelijk al veel ouder en moet worden gezocht in de 'mi-parti mode', die vooral in de Bourgondische tijd hoogtij vierde. Hoe dit ook zij, in elk geval kennen we uit het midden van de zestiende eeuw de eerste afbeeldingen van weeskinderen uit andere steden die een vergelijkbaar verticaal gedeeld kostuum dragen.

Weeskinderen dienden herkenbaar te zijn want zij moesten aanvankelijk met bedelen in hun levensonderhoud voorzien. Het hierboven genoemde raadsbesluit van 1495 bepaalde dat kinderen die waren weggelopen uit het weeshuis niet binnen de stad of de stadsvrijheid mochten bedelen, terwijl ze door de raad bestraft zouden worden indien zij 'die cledinge' toch bleven dragen. Later werd het bedelen verboden maar bleef de kenmerkende kledij bestaan. Enerzijds wekten de geüniformeerde wezen, bijvoorbeeld tijdens hun wekelijkse kerkgang, op tot liefdadigheid en anderzijds waren zij door hun opvallende kleding goed te controleren zodat de binnenvader of de huismeester bij straatschenderij of ongeoorloofd herbergbezoek onmiddellijk kon worden gewaarschuwd.

106 Geven de poppen levendig weer hoe de wezen omstreeks 1800 gekleed gingen, onderzoek in het weeshuisarchief kan dit beeld nog verder aanvullen. Immers, kleding was in de pre-industriële tijd een zeer kostbare zaak en van elk verstrekt kledingstuk werd nauwkeurig aantekening gehouden in de registers.¹⁵ Zo weten we welke kledingstukken de weeskinderen aan hadden. De meisjes droegen allereerst een linnen hemd, dat ruim viel en vermoedelijk driekwart mouwen had. De meisjespop heeft kant aan haar hemd. Vermoedelijk mochten de weesmeisjes zelf hun hemden aan de hals borduren, zoals uit andere steden bekend is. Over het hemd droegen zij een keurslijf, een soort korset. Tot de onderkleding behoorde ook de onderrok, die van rode karsaai (een grove wollen stof) was vervaardigd. Deze rok gaf niet alleen volume aan het kostuum maar beschermde het lichaam ook tegen de koude. Over het hemd, het keurslijf en de rok kwam dan de blauw-witte 'tabbaard', een lange japon. Deze was eveneens van karsaai en gevoerd met grijs linnen. Tot de verdere uitrusting behoorden vanzelfsprekend kousen en schoenen, een linnen mutsje en halsdoek en een blauwe of paarse voorschoot of boezelaar. De jongens droegen over hun hemd een borstrok van blauw karsaai en verder een blauw-wit rokkostuum, bestaande uit een broek en jas van karsaai en bombazijn (een gladde wollen stof). De jongenspop laat onder zijn rokkostuum nog een vest zien, het zogenoemde camizool. Zoals de halsdoek en het mutsje bij het weesmeisje behoorden, zo was de uitrusting van een jongen niet compleet zonder zijn linnen das en zijn hoed, de steek. Uit deze opsomming blijkt dat de kinderen geen speciale overjassen of winterkleding bezaten; de onderkleding moest voor de nodige warmte zorgen. Vanzelfsprekend moesten de wezen zuinig zijn op hun uitmontering, want de kleding werd slechts mondjesmaat verstrekt. Elk jaar ontving een kind gemiddeld twee hemden en de meisjes kregen één voorschoot; met de dure bovenkledij moest zelfs ongeveer twee jaar worden gedaan. Gedurende de drie eeuwen dat het kostuum werd gedragen zal het zeker veranderingen hebben ondergaan, omdat de mode tot op zekere hoogte werd gevolgd. Het kostuum van de

jongenspop bijvoorbeeld maakt met de schuin weggesneden panden van vest en rok zeker een modieuze indruk. Kennelijk hebben de kinderen een bepaalde vrijheid gehad om de heersende mode te volgen, al werd er ingegrepen toen zij het te bont maakten. In 1802 bepaalden de huismeesters namelijk dat zowel de kleermaker, de keurslijfmaker als de hoedenmaker zich voortaan aan de voorgeschreven modellen dienden te houden. Bovendien moesten mutsen, halsdoeken en voorschoten weer als vanouds eenvormig zijn. Het dragen van oor-, hals-, borst- en armversierselen werd voortaan verboden en aan elk kind zou één stel schoengespen worden uitgereikt.

Het verticaal gedeelde kostuum had toen echter zijn langste tijd al gehad. In 1808 – de nadagen van vrijheid, gelijkheid en broederschap – ontvingen de weeshuizen in ons land een schrijven, waarin koning Lodewijk Napoleon zijn afkeer uitsprak over de veelkleurige kleding die 'dadelijk de stand doet kenbaar zijn' waartoe de wezen behoorden, en die dus kon veroorzaken 'dat zij met een zekere minachting worden behandeld, terwijl de ware milddadigheid nimmer door uiterlijke teekenen zoekt te schitteren'.¹⁶ Het bonte wezenkostuum werd in geheel Nederland afgeschaft en maakte plaats voor een veel soberder kledij. Alleen in Amsterdam voerde men het later opnieuw in. De Utrechtse wezen daarentegen gingen voortaan gekleed in een eenvormige, eenvoudige blauwe kledij.

(TGK)

Catalogusnummer 94.

Twee poppen van een weesjongen en een weesmeisje in het kostuum van het Gereformeerd Burgerweeshuis, zoals dat omstreeks 1800 werd gedragen.

EZH.

Oorkonde. 'Eervolle vermelding toegekend aan: het Gereform. Burger Weeshuis te Utrecht voor Weesjongen en Weesmeisje in de kleding van het Weeshuis vóór 1794'. De poppen waren tentoongesteld op een poppentoonstelling te Utrecht in April 1914.

EZH.

Godard Hellings

108

Godard Hellings wordt op 31 mei 1764 in de Utrechtse Jacobikerk gedoopt als zoon van Wijnand Hellings en Sophia van der Poel, wonende 'aan de kraan bij 't stadhuys'. Zijn vader, van beroep chirurgijn, overlijdt op 15 februari 1779 als soldaat in Suriname. Zijn moeder sterft op 1 oktober van hetzelfde jaar. De naaste familie dient vervolgens onmiddellijk en met succes een verzoek in tot opname van Godard in het Weeshuis. Hij voldoet aan de voorwaarden, maar moet wachten tot hij van een ongemak aan het hoofd is genezen. Op 10 oktober 1779 wordt hij, 15 jaar oud, ingeschreven in het register van opneming. Godard ontwikkelt zich niet bepaald tot een 'model-wees'. Reeds in de notulen van 11 april 1780 wordt uitgebreid beschreven hoe Godard samen met Willem van Weerden is gevlucht richting Leeuwarden, waar zijn broer het beroep van chirurgijn uitoefent. De heren hebben pech, want in Harlingen worden ze als Utrechtse weesjongens herkend door de oud-regent Van Schürman en door deze tijdelijk ondergebracht in het weeshuis te Franeker. Na ook daar ontsnapt te zijn trekken ze alsnog naar Leeuwarden, gevolgd door Van Schürman die ze daar terugvindt, in bewaring laat stellen en er vervolgens voor zorgt dat ze weer naar Utrecht terugkeren. Godard krijgt als 'aanvoerder en verlijder van Willem van Weerd en anderen ten exempel de strengste huis-straffe'. Het argument dat zij – naar eigen zeggen – 'verdruct wierden van grooten jongens' is kennelijk niet aangeslagen.

Vanaf 1782 wordt Godard uitbesteed bij de wagenmaker Dirk Haarmans om bij hem het vak te leren tegen een beloning van vier stuivers per week in het eerste en zes in het tweede jaar. Hij houdt het er tot 1785 uit.

In dat jaar wordt Godard door het zwangere weesmeisje Jacoba van Ochten beschuldigd de vader van haar aanstaande kind te zijn. Hij zou haar na een bezoek aan de kroeg en een daaropvolgende wandeling hebben verleid. Godard ontkent alles en zegt de bewuste avond met anderen in een andere kroeg te hebben doorgebracht. Zijn getuigen laten hem echter in de steek. Het resultaat is dat hij wegens zijn 'menigvuldig liegen so in dit geval als in meer voorgaende en assurant gedrag' uit het Weeshuis wordt gezet met een 'seer schraal uitsetkleedje', verstoken van alle voordelen die hij anders had kunnen verwachten. Ook Jacoba wordt – zij het niet zonder enige steun – uit het Weeshuis gezet. De steun eindigt echter toen zij het volgend voorjaar niet zwanger (meer?) bleek te zijn.

Zelfs na zijn uitzetting keert Godard in een minder fraaie kwestie terug in de notulen. Hij zou de 11 jarige Johannes Viveen verleid hebben tot 'schandelijke' zonde. De regenten besluiten de huismeesters te autoriseren de slaappleaatsen maar eens te 'examineeren en des nodig zodanig te verschikken en reguleeren, als het geschiktste zullen oordeelen'.

(DJW)

Bewijzen van overlijden van de ouders van
Godard Hellings, 1779.

GAU, archief EZH, inv.nr. 721.

Pro Deo.

o Dec.

De Ondergetekende Secretaris der Directie van
de Colonie Surinam, en certificeer bij dezen, dat hij het
Quoties des Monstertolles en Betraad Lijzen wegens
de Militie in de Colonie Surinam a eldus gehouden
in den Jaare 1779, en althans ter Secretarje van
welgom: Directie hier te Lande bevestiget, dat
Wynand Hillinx, den 27. April 1778. voor
Soldaat ingekruit van Welgom: Directie met het Schips
de Maarten Ganelis, Capt. Hendrik Lynmose Pisch
na ged Colonie vertrokken, vervolgens op den 15. Febr.

109

10. onder Geschreven en
 eeklaare als dat op den 20ten
 1779 brachten den weert. & voor
 is overleden Sophia van de
 Poelwed. van wijandes
 Helliengh Staat voor mij
 als graefbroeder op den 28
 Dito ~~over~~ arde gebragt
 te worden
 Hetum Utrechtse 2 Dito
 J. Meijers

Onderwijs en ontwikkeling

96

Notulen van de regenten van het Weeshuis, 12 april 1805. Lijst van boeken die aan weeskinderen werden uitgereikt als prijs voor lezen, schrijven en rekenen.

GAU, archief EZH, inv.nr. 47.

97

Hieronijmus van Alphen, *Kleine gedigten voor kinderen* (Utrecht, 1787).

Nederlands Openluchtmuseum in Arnhem.

98

J.F. Martinet, *Kleine catechismus der natuur voor kinderen* (Amsterdam, 1779).

Nederlands Openluchtmuseum in Arnhem.

99

Enkele delen van: J.F. Martinet en A. van den Berg, *Geschenk van de jeugd* (Amsterdam, 1781-1789) en *Nieuw geschenk voor de jeugd* (Amsterdam, 1791-1802).

Nederlands Bibliotheek en Lector Centrum in Den Haag, Boek en jeugd-collectie

100

W.E. de Perponcher, *Onderwys voor kinderen* (3 dln; 2e dr.; Utrecht, 1785).

Nederlands Openluchtmuseum in Arnhem.

101

C. Müller, *C. Müller's laatste vruchten voor de Nederlandse jeugd* (2e dr.; Amsterdam, 1799).

Nederlands Openluchtmuseum in Arnhem.

102

Stukken betreffende de school van het Weeshuis: instructie voor de schoolmeester, 1818; lijst van schoolboeken, 1858; lesrooster, 1858; rapport van de leerlingen van de dagschool, 1891/1892.

GAU, archief EZH inv.nrs. 63 en 70.

103

Nicolaas van der Waaij (1855-1936), Portret van een Amsterdams Burgerweesmeisje bij porseleinkast.

Amsterdams Historisch Museum.

110

Het tekenonderwijs

In de tweede helft van de 18de eeuw gaan de regenten steeds meer aandacht besteden aan de kwaliteit van het onderwijs binnen het Burgerweeshuis. Het was immers hun taak de hen toevertrouwde kinderen op te voeden tot oppassende burgers en goed onderwijs was daarvoor een eerste vereiste. Dat bestond tot dan toe voornamelijk uit leren lezen, rekenen en schrijven en natuurlijk catechisatie. Maar in 1766 werd besloten het lespakket van de jongens uit te breiden met tekenonderwijs, 'voornamelijk voor die geenen, die zich toeleggen op het ambacht van Timmeren, Beeldhouden, Schrijnwerken of goudsmeden'.¹⁷ Het zou de weesjongens een betere kans op de arbeidsmarkt geven. Er werd destijds bij verschillende instellingen, waaronder de Fundatie van Renswoude in Utrecht, bouwkundig en technisch tekenonderwijs ingevoerd. Dat paste binnen het algemene streven de Nederlandse nijverheid te stimuleren door het technisch opleidingsniveau van handwerkslieden te verbeteren. Van de tekeningen die zijn gemaakt door leerlingen van de Fundatie van Renswoude is een bijzondere serie bewaard gebleven. Het betreft 34 portretten uit de periode 1761-1795, die leerling-kunstschilders en leerling-graveurs hebben gemaakt van medeleerlingen van de Fundatie. Uit deze portretten, getekend naar levend model, blijkt dat het tekenonderwijs aan de Fundatie veelzijdiger was dan in het Burgerweeshuis, waar meer de nadruk lag op het technisch en bouwkundig tekenen. Aan de leerlingportretten van de Fundatie van Rens-

woude te Utrecht is gelijktijdig met de expositie 'Burgerwezen van Utrecht' een afzonderlijke tentoonstelling gewijd onder de titel 'Onbekend talent'.¹⁸

De eerste tekenmeester van het Weeshuis, de beeldhouwer Arnoldus Koopman, werd in 1769 aangesteld. Hij gaf van oktober tot en met april vier avonden per week les van negen tot tien uur, in een lokaal in het Weeshuis zelf. Jaarlijks waren tussen de tien en twintig jongens bij Koopman in de leer. Dat het tekenonderwijs door de leerlingen werd gewaardeerd blijkt uit het feit dat de lessen ook werden gevolgd door jongens die het Weeshuis al hadden verlaten. Van de tekeningen die onder Koopmans leiding werden gemaakt zijn in het archief van het Weeshuis bijna 300 voorbeelden bewaard gebleven.¹⁹ Deze verzameling geeft een goed beeld van de hoge kwaliteit van het technisch tekenonderwijs door Koopman en van de beroepen waarvoor de jongens werden opgeleid. Er zijn tekeningen van meubels door leerling-schrijnwerkers, afbeeldingen van bouwkundige ordes, houtverbindingen en trappen door leerling-timmerlieden, fraai getekende koetsen door leerling-zadelmakers en ook enkele figuurstudies naar tekenvoorbeelden door aanstaande schilders. De eigen tekenschool van het Gereformeerd Burgerweeshuis bleef tot 1863 gehandhaafd, maar alleen uit de periode dat Koopman les gaf – van 1769 tot 1801 – zijn tekeningen bewaard gebleven.

(LLMS)

104

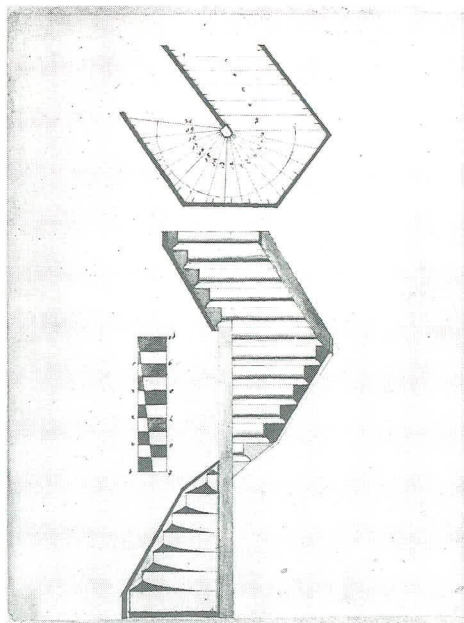
Een serie tekeningen van weesjongens van het Burgerweeshuis, 1774-1790.

GAU, archief EZH, inv.nr. 791.

111

Catalogusnummer 104, tekening door T. Mica, nr. 153 van GAU, archief EZH, inv.nr. 791.

Catalogusnummer 104, tekening door J. Mica, nr. 146 van GAU, archief EZH, inv.nr. 791.

Uitbesteding en vertrek

105

Contract tussen de huismeesters van het Weeshuis en Cornelis Frans van Dorsten 'suyckerbereyder' te Dordrecht over de uitbesteding van Wouter Joachimsz. en Frederik Wernertsz. voor de periode van twee jaar en tegen een vergoeding van 100 gulden per persoon, 1651.

GAU, archief EZH, inv.nr. 770.

106

Lijst van de uitzet die bij het vertrek uit het Weeshuis aan de weesjongens en de weesmeisjes werd meegegeven, 17e eeuw.

GAU, archief EZH, inv.nr. 744.

107

Het nieuwe testament; het boek der psalmen; evangelische gezangen (Amsterdam-Haarlem, 1875).

'Tot bewijs van goed gedrag en naarstigheid' als zogenoemd uitzetbijbeltje geschonken aan Johannes de Bie, 1 mei 1881, als 'gewoon geschenk bij zijn uitzet ontvangen'.

EZH.

108

Fotoportretten van enkele weesmeisjes, ca. 1880 – 1890.

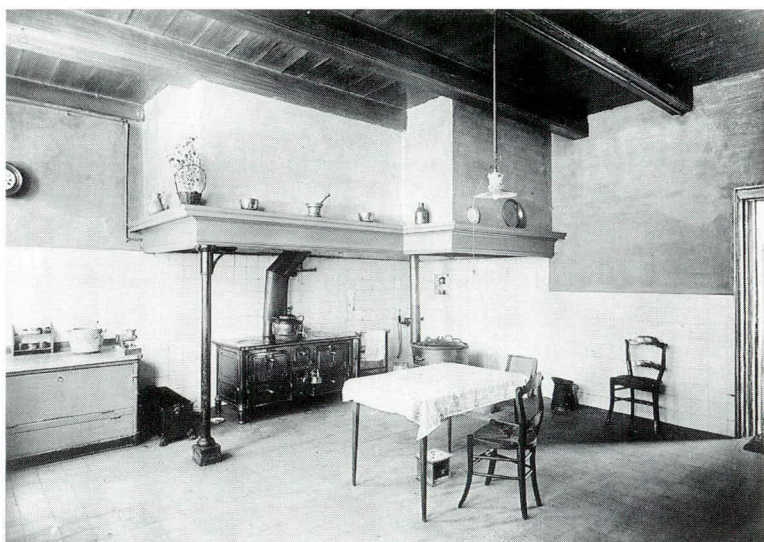
GAU, THA, IA, ongeïventariseerd.

109

Diverse foto's van het Gereformeerd Burgerweeshuis aan de Oudegracht door E. A. van Blitz, 1925. Deze opnamen zijn gemaakt kort voor het vertrek naar de Nieuwe Gracht. Het betreft opnamen van de lange gang, meisjeskamer, gevel aan de Oudegracht, keuken, binnenplaats en van het strafkamertje.

GAU, THA, TA Zb 1.7.

112

Catalogusnummer 109, de keuken.

Advies van den heer Hoofdmann
van de Kantier

Actum Utsicht den 16^{en} July

1794

N. J. van der Werf

Van de 1ste Sectie

Nichthans Heeren Borge

meesters en vroedschap der
Stad Utrecht.

De vroedschap heeft te voren, favorabel advies, accordeert
aan den suppliant het burgerschap der stad, nly te betalen de
tenkomst onse van den heer Th. J. van der Werf de Lommela
rijfentwintig gulden
en doende te voren, heeft oordmoediglyk te kennen Jurrien Vleming
den gewoone van de gesoefmeerde. Geliege dat den Suppliant
Borgesied, en in in onderhouden gebeden lym met Arnoldina
alles lich gedrag
genda na de volking gaarne van het Burgerrecht der stad
ordonn^g op het 1ste de jousferend, waanomme den Suppliant
verhogen, en te hem is heerde tot 11de 1ste Sectie. Oordmoediglyk
heeren van het verdoekende. 11de 1ste Sectie. Hem Suppliant om
burgerschap der
Heeren de 1ste Sectie het voordr^g burgerschap geliefde te begunstige, onder
heest 11de 1ste Sectie presentatie van te betalen de Juraal daantou haande
ansteekt, op 1ste de den gewoone burgersied t welk dromer
peene van der val etc.

len te lym van

lyri verheugen burgerschap

Actum Utsicht den 21^{en} July, 1794

N. J. van der Werf

Ontvanger lym in Oudgoud en andere
als Th. J. van der Werf en de Lommela
van vijfen twintig gulden in veldse
ninggoud der Juraal de herdinggoud
in peede 11de 1ste Sectie. Verdoekende 20^{en}
Augustus 1794.

p 25^{en} - -

Den suppliant heeft den led goprekeert en hande

van den heer Raed 2de Oud Burgemeester van Westreenen. N. van der Werf

Actum Utsicht den 20^{en} Augustus 1794

In kennis van den mij

G. W. van Bree

at present.

De kinderen Vleming

Op 16 oktober 1829 vraagt Jurrien Vleming uit de Korte Viesteeg bij de Varkensmarkt als 'burger dezer stad, zijnde van den hervormden godsdienst' toelating tot het Weeshuis voor zijn kleinkinderen Johanna en haar broertje Jurrien Vleming, die dan respectievelijk tien en zes jaar oud zijn. Zoals gebruikelijk wordt het verzoekschrift gericht tot burgemeester en wethouders en door dezen voor advies naar de regenten van het Weeshuis gezonden. De regenten kunnen vervolgens geheel zelfstandig een beslissing nemen. Het verzoek gaat vergezeld van uittreksel uit de Burgerlijke Stand als bewijs van overlijden van de beide ouders, geboortebewijzen van de kinderen, dubbele medische verklaringen van inenting ('pokken-briefje') en 'geen gebrek' en tenslotte een bewijs van poorterschap van de stad Utrecht, in 1794 aan Jurrien sr. afgegeven. Vader Evert Bertus Vleming is op 19 januari 1826 overleden, met achterlating van zijn vrouw Bartje Heijting en de twee kinderen. Bartje hertrouwt met Everts broer, Jan Waarder Vleming, uit welk huwelijk ook twee kinderen worden geboren. Op 26 juni 1829 sterft tenslotte ook Bartje. Na enkele maanden blijkt de situatie onhoudbaar en probeert grootvader Vleming de twee kinderen van Jans broer in het Weeshuis te plaatsen. De regenten beslissen namelijk positief, al moet eerst een tijdje worden gewacht omdat er mazelen heersen in het huis waar de kinderen gehuisvest zijn. Regent mr. P. Ras wordt tot voogd aangesteld. Na de wasbeurt verruilen de kinderen hun meegebrachte kledingstukken met het wezenkostuum. Johanna ontvangt twee tabbaardjes (een lange japon), een rode en en gestreepte onderrok, twee borstrokken, slaapmutsen en een zwarte muts. Jurrien krijgt twee broeken en twee vesten, vier hemden, drie dassen, twee paar kousen, twee hoeden en een slaapmuts. Als twaalfjarige treedt Jurrien Vleming in dienst van een baas voor f 14,40 per jaar. Hij blijkt een ijverige werker en zijn verdiensten nemen toe tot f 140 per jaar. In 1842 wordt Jurrien – hij is dan negentien jaar oud – wegens krankzinnigheid overgebracht naar het Willem Arntsz-huis in Utrecht, waar hij op kosten van het Weeshuis zeven maanden wordt verpleegd en geheel herstelt. Bij zijn vertrek uit het Weeshuis op 13 april 1847 krijgt hij naast zijn uitzet en f 140 gulden uit de nalatenschap van zijn grootvader (het Weeshuis mag statutair 1/3 deel behouden) ook nog 400 gulden spaargeld. Jurrien vestigt zich daarna als zelfstandig timmerman.

Zijn zus Johanna vertrekt al met pasen 1839, wanneer ze een 'zeer convenabele dienst' kan krijgen. Daarom wordt haar ook toestemming verleend het huis eerder dan gebruikelijk te verlaten. Drie jaar later trouwt zij met een loodgieter uit Maarssen, bij welke gelegenheid het Weeshuis het gebruikelijke douceurtje van f 50 verleent.

(PJVD)

110

Verzoekschrift van Jurrien Vleming aan de burgemeester en wethouders van de stad Utrecht om opname van zijn kleinkinderen Johanna en Jurrien Vleming in het Weeshuis, 1829, met bijlagen.

GAU, archief EZH, inv.nr. 721.

De vestiging aan de Nieuwegracht

111

Geborduurd kussen dat wordt gebruikt bij de overdracht van de sleutels van het Weeshuis door de aftredende eerste huismeester aan zijn opvolger. In de deksel een oorkonde: 'Heeren Huismeesters en Regenten van het Ger. Burger Weeshuis binnen Utrecht / aangeboden door de weeskinderen ter gelegenheid van de opening van het nieuwe Weeshuis ... op den 25en April van het jaar 1927'.

EZH.

112

Diverse foto's van het leven in het Weeshuis in de jaren dertig.

EZH.

113

Merklap door 'H. Heytenis, oud 9 jaar / 29 sept 1926'.

EZH.

114

Brochure van het Evert Zoudenbalchhuis, ca. 1958.

GAU, Bibl.nr. III D 31.

115

Fotoboek met diverse foto's van het leven in het Weeshuis in de jaren vijftig.

EZH.

116

Programma's en verslagen van feestavonden van de Vereniging van Utrechtse Oud-Burgerwezen, 1948 en 1953.

EZH.

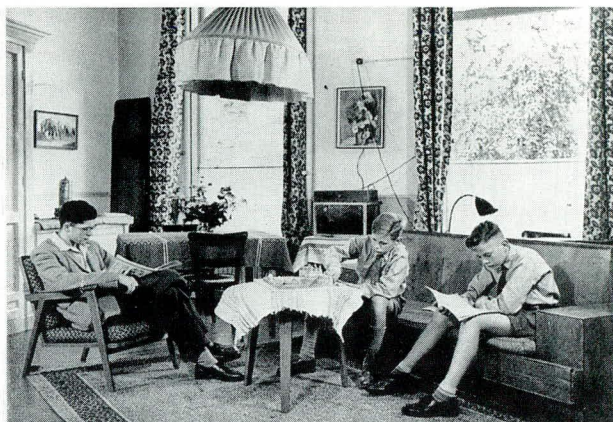
117

Verslagen met teksten, tekeningen en foto's van vakanties naar ondermeer Schouwen-Duiveland (1952) en Zandvoort (1958).

EZH.

115

doelstelling

Het verzorgen en opvoeden in protestants christelijke zin, in de eerste plaats van wezen en halfwezen, en voorts van alle kinderen, die in staat zijn een opleiding te volgen en voor wie opvoeding buiten gezinsverband wenselijk of noodzakelijk wordt geacht. De kinderen dienen afkomstig te zijn uit een beschaafd milieu.

Noten

1. Deze bijdrage is gebaseerd op een artikel, dat in het *Jaarboek Oud-Utrecht* (1977) 56-70 verscheen. Daar zijn nadere gegevens, ook van bibliografische aard te vinden. In dat artikel zijn de afbeeldingen 4 en 7 verwisseld. Bovendien moet het onderschrift bij afb. 6a-b zijn: Idem afb. 5 en 3.
2. GAU, archief EZH, inv.nrs. 47, 54, 55, 57, 116 en 160.
3. GAU, archief EZH, inv.nrs. 42, 43, 44 en 116.
4. De naam 'Veliten' is afgeleid van het Latijnse velites, de lichtbewapende infanteristen in het Romeinse leger.
5. H. Keetel, *Dagverhaal van de voornaamste gebeurtenissen binnen Utrecht*, 1793-1816.
6. GAU, archief EZH, inv.nr. 47, 15 december 1813.
7. D.P. Snoep, 'Kozakken voor Utrecht, 28 november 1813, door P.G. van Os', *Mededelingen van het Centraal Museum* (1980) 31.
8. Geciteerd bij: J.J. Dankers en J. Verheul, *Als een groot particulier huisgezin. Opvoeden in het Utrechtse Burgerweeshuis tussen caritas en staatszorg, 1813-1990* (Zutphen, 1991).
9. A.J.M. Kunst, *Van Sint Elisabeths-gasthuis tot Gereformeerd Burgerweeshuis* (Utrecht, 1954) 264.
10. E.P. de Booy, *Kweekboven der wijsheid. Basis- en vervolgonderwijs in de steden van de provincie Utrecht van 1580 tot het begin der 19e eeuw* (Zutphen, 1980) 96.
11. Kunst, *op.cit.*, 313.
12. Kunst, *op.cit.*, 133.
13. Fea Livestro-Nieuwenhuis, *Nationale Kleederdrachten* (Zutphen 1987), met name afbeelding 136.
14. Ook in Leeuwarden waren de burgerwezen niet in de stadskleuren, maar in het zwart-rood gekleed. Daar verwezen de kleuren vermoedelijk naar het wapen van de stichter van het weeshuis. Vriendelijke mededeling van H. Spanninga te Dokkum.
15. Voor dit onderzoekje werden gebruikt: GAU, archief EZH, inv.nrs. 740, 749 en 750.
16. *Tijdschrift der Vereeniging in 't Belang der Weezenverpleeging* 3 (1872) 157.
17. Deze bijdrage is gebaseerd op L. van Tilborg en A. Hoogenboom, *Tekenen destijds* (Utrecht, 1982) 33-39.
18. M. Langenbach, *Onbekend talent* (Zutphen 1991).
19. GAU, archief EZH, inv.nr. 791.

Afkortingen

- CM = Centraal Museum in Utrecht
Catalogus 1928 = *Catalogus van het historisch museum der stad*,
Centraal Museum Utrecht (Utrecht, 1928).
EZH = Evert Zoudenbalch Huis
GAU = Gemeentelijke Archiefdienst van Utrecht
THA = Topografisch-Historische Atlas van de GAU

Bruikleengevers

Amsterdams Historisch Museum
Bibliotheek Universiteit van Amsterdam
Nederlands Bibliotheek en Lectuur Centrum in Den Haag
Rijksarchief in de provincie Utrecht
Nederlands Openluchtmuseum in Arnhem
Stichting Het Evert Zoudenbalch Huis in Utrecht

Colophon

Eindredactie: A. Pietersma (GAU) en L.L.M. Smit (CM)

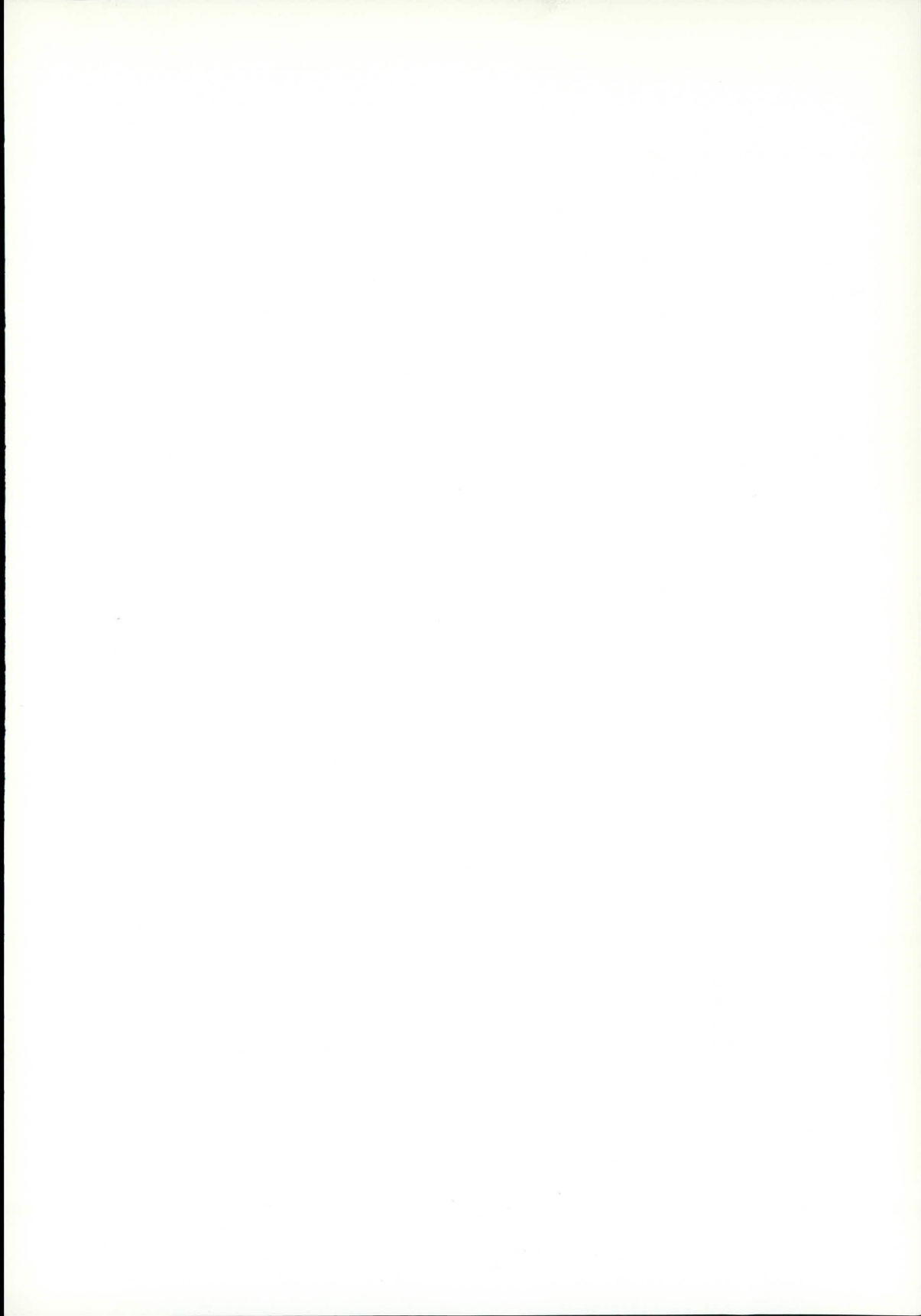
Bijdragen van: J.J. Dankers, P.J.V. Dekkers (PJVD), E.W. Hoffmann, J. Jacobs, A.F.E. Kipp, T.G. Kootte (TGK), J.A.L. de Meijere (JALDM), A. Pietersma (AP), A.G. Schijvenaars, L.L.M. Smit (LLMS), F. Vogelzang (FV), J. Verheul, S.J. Weide (SJW) en D.J. Wijmer (DJW)

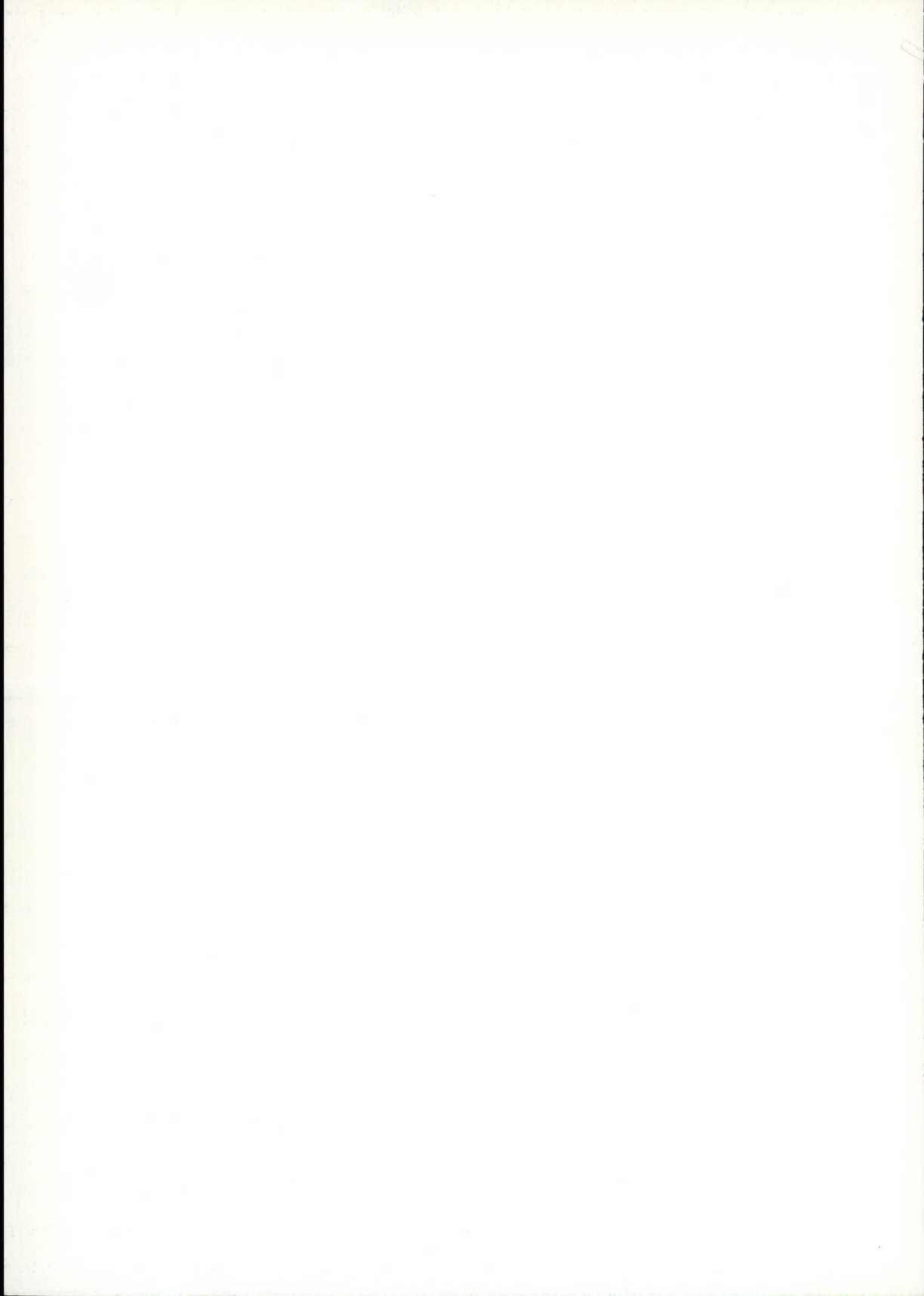
Maquettes tentoonstelling: Kees Terhorst

Vormgeving: Jos Stoopman, Rotterdam

Druk- en zetwerk: Veenman Drukkers, Wageningen

Fotowerk: Fotodienst van de gemeente Utrecht, Centraal Museum Utrecht en Bild-Archiv der Österreichischen Nationalbibliothek Wenen

men ende die verdurftte vrouwen Jente Elizabeth van Doremghen die een auf-
recht gheschiedet gheschiedt ende begaest gebed een gasthous die wesen mit eenen cap-
teldienste die van allen menscheitken goest redaten sin onse van varen dat sy ten
ende dat niet tot eenen seken ghetale mer alsoe vele almen inden vons gasthous
verkenner tge gadelinker aldor sollen moghen ghebuerde ende ghehouden worden s
maels sal moghen kringhen mer die merckdienten sollen thyns bliuen ende niet
gheminden beuten zal ende tot wat tiden die vons kerckthens tot verstant om
reke laten doen dat geminden betrent allen mer dien hy ontfte ende bequaemste
sulker manen oert sy in bringe off dachheine alsoe langhe als in dien in sin oern
dat deendert tot verbergen inden ende dat sollen sy vte leuey almenste ontfant
garen bednaghen ende haer beot avemen soe salmen oirloff gheney ende latense ge-
etory ende vons gheue die dat selue gasthous kigieren mer gheue bidden ende dat sy
vontoft Goer gheue ende beotense die den seluen gasthous ernamey mer ander ghe-
int vrentant Tusschen den stermwag oetobert die merenstegre zuytdebet die sta-
ter een linder merenstegre vons teotise ne Jant vordue van gellant en haeren se-
re als Jte en die gracie goede in leuende thyn ben dat alinge beotint en kigment
ent daer aff ghebin vss lere ende veldere die doemden ende die seprentinghe
nd mer doet die vons minne ondtyn manne vssgenaeue soe sal zyn oudste na-
inden gheueerd gheuen manne vssgenaeue tge wesen als dan merste een vons
h oft onse gheueerde dat die doemden linder tyt om vngheueerde fanken will en
e stede wesen ende kigment ende beotint vons merde hebben tge tyt ter dat die
tenegheueerde linder tyt syn stede veldere dierende dat seprentinghe vssgenaeue
sen tge tyt ter dat hy sine mending vordet Item op dat die vons veldere
ende beotert moghen worden soe sollen die vons den kigment denmenen v
ghetint ne gheue van beotde die segeue dan aff dieret die veldere Jte will dat s
nge der beotde die daer off sin onse sollen die sine veldere kerven vnen ge-
stange ende veldere den en kande ende veldere die vons die kigment veldere
in gasthous veldere off afgeuindig maken en sal moghen dan en veldere sap ende
er sinner kigment veldere op dat die vons kigment onse veldere veldere
hem dien die veldere veldere Jte kande mer minne doot vons veldere
den vons veldere Jten Indien die kenten ende gorden die seluen gasthous
teot gouden vngheueerde nobelen ende daeren komen veldere Jte dat sy veldere Jte
dat alle dier tge veldere veldere veldere veldere veldere veldere veldere veldere
namme gheuen off ontfangen ende veldere veldere sal tot veldere veldere veldere
Jte dit gheschiedt gheschiedt ende begaest datmen dat selue gasthous veldere
veldere gheschiedt gheschiedt ende veldere datmen daer veldere veldere veldere veldere

13 januari 1491 stichtte de Utrechtse domkannik Evert Zoudenbalch het eerste weeshuis in de Noordelijke Nederlanden: het St. Elisabethsgasthuis voor 'alle ellendighe weeskynderen, knechtkens ende meechdekens, die van allen menschelicken troost verlaten sijn, oick van waen dat sij comen'.

Boek en tentoonstelling **Burgerwezen van Utrecht** behandelen de 500-jarige geschiedenis van dit weeshuis, dat vermoedelijk nog het meest bekend is als Gereformeerd Burgerweeshuis maar tegenwoordig Stichting Evert Zoudenbalch Huis heet.

Burgerwezen van Utrecht gaat over de lotgevallen van de wezen in het belangrijkste Weeshuis van de stad, over het personeel en over de broederschap van regenten, het bestuur van het Weeshuis. Daarbij wordt aandacht besteed aan kleding en voeding, onderwijs en opvoeding, maar ook aan de inkomsten van het Huis, de organisatie van het bestuur en de huisvesting.

Burgerwezen van Utrecht is georganiseerd door de Gemeentelijke Archiefdienst van Utrecht en het Centraal Museum, met steun van het Evert Zoudenbalch Huis.